

Йордан Радичков
Спомени за коне

Ако човек се обърне назад и се порови в живота си, той ще открие в него поне един спомен, свързан с коне, независимо от това, дали те са живи или мъртви, а ако не са живи или мъртви, човек ще смали ръста си до ръста на едно босоного дете, в босоногоото дете с изненада ще познае себе си и с още по-голяма изненада ще види как босоногият хлапак, остриган небрежно и на бърза ръка с ножица, е яхнал една пръчица, препуска с пръчката в галоп и я подканя: „Дий... Дий!“ Това – ако читателят е живял на село, на село първите коне за езда са върбовите, лесковите или черничевите пръчки. Ако читателят е живял в града и особено в по-ново време, то сред детските спомени, между хумана, автоматически играчки, картинни книжки и прочие, той ще си спомни едно дървено червено конче, стъпило върху две полудъги, превърнато в удобна люлка – първото му конче за езда.

Ездата на простата пръчка има номадски характер, в ушите на детето свири вятър, прах се вдига изпод босите му пети и т.н., и т.н., докато градското дете, яхнало своето червено конче-люлка, между телевизионния приемник, нафтовата печка, хуманата, витамините и автоматическите играчки, не чува вятър в ушите си, нито прах ще се вдигне изпод петите му, нито летящ бръмбар ще го перне сърдито по носа, най-много замаян молец да се блъсне в него.

Ездата на кончето-люлка е удобство, удоволствие и развлечение: ездата на простата пръчка е страст, пренесена по неведоми пътища през стотиците и стотици години, когато праотците ни преплували на коне река Дунав и се заселили по нашите земи, носейки вместо знаме една конска опашка.

Чие друго отечество е пренесено на коне и кой друг народ е успял да събере пръснатите си семена не под златни хоругви, изписани с митически същества и девизи на латински език, а само под една конска опашка, привързана на прост дървен прът? Паметта на детето още не знае това, но го знае ритъмът на неговата кръв, затуй босият хлапак препуска със своето конче-люлка по най-стремителен начин, пълен с действие и завоевателност, а свободната му ръка почти с кавалерийски жест замахва с въображаема сабя и сече въздуха.

Две са началата на нацията, аз ги виждам в тези две деца: едното начало е в лудо препускащото конче за езда, действено и рисковано, другото начало е в кончето-люлка, кончето на удобството и на сигурността.

Спомените ми едва ли ще бъдат в състояние да изтеглят пред очите на читателя всичко онова, което вълнува мисълта и душата ми. Чували

ли сте за оня бедняк, дето измъчвал коня си да изтегли каруцата по нанаторнището и когато конят паднал на колене на пътя, човекът впрегнал сам себе си в каруцата и я изтеглил на билото? Обърнал се бедният човек назад, видял падналия кон на пътя, огледал тежко натоварената каруца и възкликнал: „Ама че съм глупав човек! Аз едва изтеглих каруцата, а искам конят да я изтегли!“... Не бих могъл подобно на бедния човек да изтегля каруцата по нанаторнището, защото спомените ми ту препускат по изровени стръмнини, късайки старите кожени амуниции, ту в равномерен галоп теглят товари по меки коларски пътища, сподирени от облаци земна пчела, с гняв и пшкане се катерят по нанаторнището, падат като посечени или плуват с развети опашки в млечната мъгла на моето съзнание, връхлитат отгоре ми, едва не ме стъпкват, вдигат ме във въздуха, понасят ме върху плътните си гърбове или ме отхвърлят внезапно от себе си и пропадат внезапно, оставили само малко студена пепел и еката от подкованите си копита.

Сгромолясалият човек се изправя в самотията си, сгромолясаната тишина също така се изправя постепенно; сгромолясаният човек се завърта и търси да се залови за нещо, наоколо му продължава да се носи лепкава миризма на конска пот, на сушено говеждо месо, на овча лой, непрана вълна и нажежена от слънцето, неощавена кожа. Забързани пчели жужат из въздуха, те възстановяват постепенно живата миризма на диви треви и на горски билки, споменът за конете се смалвява, става колкото една точица, турена като неразгадаем знак в съзнанието.

Ту издалеко, ту съвсем близко, сякаш идва от ъглите на стаята ми, дочувам недоволното подвикване на пѣдпѣдък: „Мър-мъру... Мър-мъру!...“, като че се изказва недоволно: „Мърмори, мърмори!“ „Е, добре де – питам, – да крещя ли?“ „Мърмори, мърмори!“ – отговаря ми пѣдпѣдъкът, про шумява с пера, свива се недоволно в някой ъгъл на стаята и оттам продължава да мърмори недоволно под носа си: „Мър-мъру!...“ Колкото и да напъргам мисълта си, не мога да извадя от спомените един крещящ строен впряг, както е в гоголевската руска тройка, да впрегна в него целия свой живот и да препусна тъй, че читателят да се изправи на прѣсти и да гледа в почуда как препускам с тройката.

Тичайки назад в миналото, мисълта стига чак до река Дунав, пет хиляди праотци виждам как плуват върху гърбовете на дребните си коне, прѣгазват високия камъш на брега на реката, вдигат прах от дивата земя на юг, спешават се, разседланите коне разстилат своите табуни в кротка паша, праотците заспиват, подложили твърдите седла под главите си или потънали в топли славянски пазви, а кротки славяни вървят на

пръсти край стари кошерища и се бранят миролюбиво от миролюбивата пчела. Дъх на пчелен мед и на пчелен восък се носи, смесва се с конската миризма, за да попие в костите и в жилите на изминалите хиляда години. Конска пот и лепкав пчелен восък – ето с какво са споени тези хиляда години. Може би тогава още, докато праотците са посявали езически си грях в топлите славянски пазви, е турен и неразгадаемият знак в съзнанието, който има способността да рои спомените ни за коне и за живот и да ги събира отново в един таен знак, не по-голям от точица.

Ако строшим кокошето яйце, ние ще видим върху жълтъка му една точица, обърната към слънцето на яйцето – под черупката си всяко яйце има малка кръгла празнина, народът нарича тази празнина слънце, – тъкмо тази точка е тайният знак на живота в яйцето, обърнат в права посока към вътрешното слънце. Гласовитото кукуригане на петел, червен гребен и обеща, рогов шип, червено и златно перо от опашка – всичко туй е съхранено върху точицата на жълтъка, за да се предаде на следващото петле; от своя страна то също тъй ще тури една точица, за да се пренесе посредством нея червеното и златното перо, роговият шип, червеният гребен и обещата, както и гласовитото кукуригане на петел. Колкото повече се мъча да туря ред или последователност и да създам хармоничност на спомените си, толкова по-голяма бъркотия създавам и нито една стройна мисъл или поука не мога да извлека от тях, затова ще разкажа ред по ред всичко, както е било, с тайната надежда, че всеки факт поотделно носи някаква своя мисъл и че общият сбор от фактите ще даде необходимата за читателя идея.

Бих искал да започна с една светла картина с коне, откакто се е зора зазорила, да се редят кон до коня, юнак до юнака, по средата им сам цар Иван Шишман, подир туй маждрак до маждрака, подир маждраците песенен фон, да изпълня всичко туй с движение и мускул, да премине картината като вятър пред очите, да ме изпълни с мечтателност и ей тъй, както седя на стола и реда буква подир буква, дума подир дума, знак подир знак, да усетя, че постепенно се изправлям на стрemenата; но не мога да се изправа на стрemenата, защото връхлетели коне ме събарят, потъващ в тресавище обозен кон ме вика отчаяно (всъщност той вика към всички), паднало в кладенец куче вие, сякаш самата земя вие с кучески глас изпод нозете ми; сърдитият пѣдпѣдък се размърдва в ъгъла и като си мърмори недоволно под носа, отива да търси вода из къщата. Яростно състояние на духа обхваща човека, перото, с което пише, добива синкав оттенък, стоманата става остра и зла, спомените постепенно се отдръпват, няма и глухо, конете се носят плавно из въздуха, само колкото

да ни напомнят, че словото ни е дадено, за да говорим, а не да мърморим неясно под носовете си.

Много често, щом взема перото, виждам в далечината, сякаш роде-ни от дим или от земна пара, как в зелено пасище се изправят коне – като топла мъгла, – обърнали са очите си към мене и стоят в очакване. Куцащ човек – стиснал в едната си ръка капата, в другата си ръка камшик – минава диагонално на пасището, пищящ локомотив върви през жълти слънчогледи, стар свещеник стои с епатрахил над слънчогледите, като във възнесение господне. Помежду конете, куцащия и възнасящия се се поклаща отмаляла пъпчива жаба и едно глухонямо момиче е вторачило черните си очи в очите ми.

* * *

Глухонямото момиче, вторачило черните си очи в очите ми, се казваше Олга. В детските ми години кучето на Браино градинаря ме изплаши, дълго време не можех да говоря, бях почти нем и тъй като другите деца ни избягваха и не ни включваха в игрите си, то навсякъде ние ходехме заедно с глухонямото, а подире ни се тътреше кучето. В началото го биеха с камъни, но постепенно почна да ми става жал за него, подхвърлях му по някой и друг залък хляб и дори го потупвах по челото, когато забелязвах тъга в очите му. Момичето бе по-голямо от мене, бе ме взело под своето глухонямо покровителство и щом като децата ни отминаваха с равнодушие, глухонямото също ги отминаваше с равнодушие. Момичето можеше да издава само глухи звуци, клокочещи дълбоко и гръдно, сякаш вътре в себе си имаше още едно живо същество, съществото скимтеше и молеше да излезе на свобода, да се покаже на ослепителната светлина на слънцето, но то никога не можа да види ослепителната светлина и остана да живее вътре в момичето, тъй както къртицата вечно живее в мрака на земята и само тук и там ще повдигне по някоя къртича могилка, колкото да ни напомни, че съществува, че е под нас и че не сме ние единствените на тоя свят, дето се разхождаме по земята.

За разлика от момичето можех да произнасям отделни, срички и всяка отделна дума виждах отчетливо пред очите си, но се препъвах в буквите. Щом се опитвах да заговоря или да произнеса макар и само една дума, още първата буква се изпречваше непреодолимо пред мене, тя беше като висока ограда, рендосана и плътно скована човек не можеше да се изкатери по нея, да достигне връх, ѝ и да прескочи от другата страна; трябва да пълза като муха, за да се изкачи до върха, но ние не сме мухий свинските ни цървули никъде не могат да се закрепят.

Мъчително беше, непреодолимо, постепенно започваш, да изпитваш страх и ужас пред всяка една буква, те оживяват във въображението ти, обграждат те отвсякъде гладки и непревземаеми или зейнали като бездни, та всеки миг можеш да пропаднеш в бездните им като в клопка. Затворената в бутилка оса се мята тъй, докато на края издъхне със свити крака, сгърчена на две на дъното на бутилката.

Ден след ден буквите ме сломиха, обърнах им гръб, умълчах се, децата престанаха да ме закачат. Те винаги искаха да им кажа *ракитаци*, за да ме вземат да играя заедно с тях, или пък да събуя единия си крак, за да видят шестия пръст на крака, защото на единия си крак имах шест пръста. Нито се събувах, нито казвах *ракитаци*, ами ги оставях и отивах да играя с глухонямото момиче: всъщност то си играеше с някакви парцали, правеше подобие на кукли, а аз седях в краката му, смачкан като вестник – нито мога да чета, нито сам ставам за четене, – а помежду ни клякаше кучето, и то мълчаливо, сякаш и тримата бяхме глухоними.

Къщите ни с глухонямото бяха съседни, много стари и двете, без нито една права линия, сякаш не с бичкии и тесли са правени, а са правени на ръка. Те са останали още от турско време, с огромни каменни изби, с по две ниски стаи над избите, с по едно огнище в средата, посред огнището виси желязна верига. Ако къщата на глухонямото се отличаваше с нещо, това бе варосаният комин с щъркелово гнездо. Нашата къща нямаше комин, пушекът се прецеждаше направо през турските керемиди, през отворените врати и прозорци. Въпреки пушека оси гнездяха в керемидите и цяла зима по тавана тичаха мишки, крадяха царевица и орехи и пълнеха с краденото бездънните си миши дупки. Къщата бе тъй много остаряла, че подир години сама щеше да почне да се разпада, първо падна широката ѝ стена откъм главната улица, та известно време стоя като театрална сцена, пътниците можеха да гледат вътре в самата къща, хората ѝ, наредбата ѝ, две легла, дялани грубо с тесла, ношви за хляб, тенекиена печка, полици, калъпи контрабанден тютюн, стенен календар, корито за пране, трикрака софра, изправена до стената, висяща от тавана газена лампа, няколко стомни, опушени бакърени котли и едно калайдисано менче.

Дядо ми цял живот се заканваше да изкопае кладенец в двора, но не можа да си изпълни заканата; вода носехме от двора на глухонямото. Дворовете имаха почти еднаква уредба – плетен кош за кукуруз, навес, кочина и кокошарник, торище, обор, кошара за овце, наречена *поята*. Всичко това тънеше лете в сенките на диви джанки, на ковачички ябълки, на попски круши, дюли, обрастваше с бъзак и коприва, цяло лято из

бъзака и копривата писукаха загубени пилета, свирепи квачки се биеха със свирепи котки, по обраслите с мъх каменна зидове се стрелкаха оранжеви невестулки или стърчеха върху зидовете с една особена извивка на шията, каквато човек може да види само в това хищно животно, диво, кръвожадно и отмъстително, че не му стига изтребването на малките пилета, ами ако го оскърбите, отива тайно да плюе в стомната ви, според както са ми казвали по-старите хора. Не зная дали е точно така, но съм го слушал от по-старите хора, затова го предавам на читателя тъй, както съм го слушал, като за неговата достоверност оставям да отговарят по-старите хора. Вързани на синджир, кучета будуваха и пазеха тази дворна пустош.

Край тези две къщи следва да туря още къщата на дядо ми Стоедин, прикован със счупен крак върху дървено буково легло. Като прекарва каруца със сено през брода при църковната нива Свети дух, гвяолетини преобръщат каруцата със сено, дядо Стоедин пада от каруцата и пребива единия си крак. Сега той лежи в леглото, прехвърля си през ума целия епос за Крали Марко (знаеше го наизуст) и разпределя деня на осем равни части. Баба Велика всяка сутрин му купува по една кариока фабрични цигари – на брой осем – и ги оставя далеко от леглото. Когато съм в къщи, той ме вика да му подам една цигара и пак да оставя кариоката далеко от леглото, за да не може да я достигне, защото, ако е край него, ще припалва цигарите буквално една от друга. Ако съм на полето, дядо Стоедин подвиква, дано някой минаващ по улицата го чуе и му подаде една папироса.

До неговата къща ще следва да туря Брайновата и къщата на църковния настоятел, пропаднала наполовина в земята, почти изгубена сред камари от тухли, чакъл и речен камък. Църковният настоятел събира материал за нова къща, но не бърза с новата къща, щото най-напред се погрижи да изгони свирепата си и опърничавя жена и да си доведе нова – мека и женствена, свенлива и с крайно загадъчна усмивка.

По-нататък следват други къщи, застанали редом една до друга или повдигнати на пръсти, надничачи с керемидите си или с някой прозорец иззад гърбовете на другите, тук и там стърчи трепетлика, по цял ден преде невидима прежда, тук и там стърчи стара черница, орех, смокиня в някой зид, джанки, сливак, ковачичка ябълка, после поляна, геранило и кобилица посред поляната, зад нея отново къща до къща, обесени свраки под стрехите, улица подир улица, бърз, орех, сливак, смокиня, къпинак и коприва, петли по оградите, из дворовете кучета, добитък по тревясалите улици, скрибуцаща кола, пак къщи и т.н., и т.н. – та на брой

стигат деветдесет. Ако в тия деветдесет къщи се преброи населението заедно с бебетата и люлките, то човек ще стигне цифрата 473. Селото се казва Калиманица, по старото административно деление влиза в състава на Берковска околия, Врачанска област.

Селището е създадено в римско време, вероятно в четвърти век преди Христа. Ще отида малко напред в 1973 година, когато в района на селцето се правеха разкопки и по-специално се разкриваха основите на богата римска вила, заобиколена с работилници за дялане на мрамор и пет или шест пещи за изпичане на грънчарски съдове, тухли и керемиди. Банята в римската къща бе послана с дребна мозайка, когато работниците вдигнаха мозайката, намериха под нея две сребърни пари от четвърти век. Посредством тези пари археолозите можаха да датират точно времето на строежа. Римляните, освен че са дялали мрамор, освен че са правели грънчарски изделия, тухли и прочие, са се занимавали също така със скотовъдство, лов, а са и работили в златни рудници откъм южната страна на селището. При разкопките се намериха и златни украшения и в едно от преддверията на сградата работниците нагазиха до колене в еленови рога и посивели глиги на диви свине. Какво е било след римляните, дълго време не се знае, по всяка вероятност номади са дошли, а номадите не оставят никакъв знак и никаква следа отподире си освен разрушения. Това е колибарски, цигански народ, стануващ под открито небе или в сезонни колиби.

По-късно, с образуването на българската държава, селището се именува Калиманица, предполага се, че е вече болярско име. Възникването на богомилството оставя край селището само наименованието на една местност Делелия, място закътано, украсено със стари брястове и дъбове. Ръководителят на археологическите разкопки от 1973 година твърдеше, че името на местността идва от богомилското дедец – т.е. на това място са се събирали старейшините с по-първите общинари. По времето на турското робство село Калиманица поради изключителния си климат – меко лято и топла зима (зимно време дори нощем капчущите капят от стрехите и напомнят на сънуващите в къщите жители, че всеки миг пролетта ще звънне в селцето) – населявано само от турци. Изглежда, че много народ е мрял в това селище, защото има две турски гробища, едното от които е смесено с римско гробище. По време на Освобождението турците се изселват и разпродават имотите и къщите си на преселници. Нашите хора слизат откъм Западните покрайнини, идват семейства от Македония, няколко фамилии Бошняци, идват също така и от колибарските селища откъм Чипровския балкан, от колибите на Руй

планина, преселниците се смесват, женят се помежду си, сиромаси, но жилави и плодни, осветяват оброци в околностите на селцето, определят място за християнско гробище и селцето в дългата си история се обгражда с изоставени римски рудници, едно римско, две турски и едно християнско гробище.

Историята на селцето няма да бъде предмет в този разказ, затова ще се ограничи дотук, тъй като смятам, че тези факти са достатъчни за читателя и че той вече знае най-необходимото. Когато изучавахме зоология, учителят винаги ни питаше за всяко отделно животно къде живее, с какво се храни и как се размножава. Моето селце живее в предпланините на Стара планина, прехранва се от плодовете на една педя земя и се размножава според прищевките на съдбата. Във всяко едно начинание го ръководи съдбата, но мисля, че селцето я направлява. Къщи и улици са потопени в мирова светлина, а и самото то излъчва от себе си мирова светлина. Околностите му врат от каква ли не твар – охлюв, циганско петле, пчелояд, зелен гущер, таралеж, костенурки, лете синорите се покриват с разветви змийски ризи, наричани от народа змийски съблекла, лисица, заек и язовец, сури вълци, дива котка, а когато липите цъфтят, селцето и котловината по цели нощи се обгръщат в студената, но тайнствена светлина на любещи се светулки. Жените на селцето стават тогава по-женствени, а усмивките им – по-загадъчни.

Но да продължа нататък.

Двете семейства бяха много близки, години наред работеха заедно, наемаха под аренда църковната нива Свети дух. Свети дух бе оброчище с кладенче и цялата местност около него заедно с църковната нива носеше същото име. Самата църковна нива бе бедна като църковна мишка, в нея имаше повече римски камък, отколкото земя, в езическо време римляните са погребвали тук езическите си останки, бащата на глухонямото, чичо Гаврил, разказваше, че римляните са вярвали в сто богове, а на още други хиляда са се кланяли. Цели столетия пущинак покривал римското гробище и понеже е било гробище, дават го на църквата, а църквата от своя страна обявява, че римското гробище ще се изтреби да се превърне на нива и който иска да му се опростят греховете, може да иде да изкоренява дърветата. За една зима набожни старци разчистват пущинака, сетне започва арендуването и години наред нашите две семейства чоплеха камънака и събираха от него повече вълча ябълка, отколкото кукуруз, леща, боб или тикви. Вълчата ябълка първа поникваше и задушаваше всичко около себе си, бе дива и хищна като името си.

По-големите деца говореха, че бащата на глухонямото имал

грехове, затова момичето се родило глухонямо и затуй той всяка година взема под аренда църковната нива, защото по този начин бог ще му опрости греховете. Но ако чичо Гаврил бе грешен, мигар и ние бяхме грешни? Гушер, костенурка и вълча ябълка само се въдеше, но нали нямахме другата земя, принудени бяхме да чоплим требежината на старото римско гробище и да измъкваме от камънаците каквото бог даде. Бог даваше малко, щедростта му се проявяваше само по отношение на вълчата ябълка.

По повод на тая вълча ябълка чичо Гаврил разказваше, че видял как веднъж бели вълци (минали откъм Влашко по замръзналата река Дунав) я засявали, попикали посято и хвърлили вълчи сугреби върху дяволското ѝ семе. Амин! – казваше той, без да се кръсти. Там, дето вълк помирише земята, попикае я и след това гребе с нокти земя да посипва попиканото, се нарича *сугреб*. Щом белите вълци от влашките земи закрили семето на своята вълча ябълка, отишли да нападнат чичо Гаврил. По това време той крачел през дълбоките преспи на Керкезката гора, връщал се в отпуск от гара Ристовец, въоръжен само със сабята си. В тази Керкезка гора, дето тъмнееше тайнствено срещу оброчището Свети дух, чичо Гаврил сякъл със сабята си белите вълци. По-късно, прибрал вече сабята в канията, той бил срещнат повторно от вълците, направил опит да измъкне сабята, но тя била замръзнала, та трябвало с канията само да удря „митическите им муцунни“. Той смяташе вълците ту за кучешки, ту за митически същества, но повече му харесваше митическото. В най-ранните ми спомени вълците бяха малко, но година подир година чичо Гаврил ги увеличаваше. С баща ми все по-яко разораваха нивата, все повече тор хвърляха в нея, тя взе да налива сокове и да ражда повече, заедно с родитбата избуяваше все по-високо и по-високо вълчата ябълка, плодовете ѝ ставаха едри като юмурици. Загледан в избуялата вълча ябълка, чичо Гаврил се връщаше пак към белите вълци от влашките земи, виждаше ги с десетки: как вият в Свети дух, как тътрят схванатите си задници и хвърлят сугреби, за да се запази дяволското им семе в земята.

Подир време той не само увеличи броя на вълците, но тури начело им и един водач, тартора го наричаше, и веднъж в състояние на въодушевление качи тартора на бял кон, задигнат от вълците от одного сиромаш влах, изяден по пътя им. (Бог да прости влаха!) Не бяха това години на невежество, бяха години на въображението и като навлизаше все по-навътре и по-навътре в предмета, чичо Гаврил до такава степен се екзалтираше, че на края на бялата глутница туряше и един пленен от нея

влашки циганин от сиромашкото село Старопатица. Бос, само по една риза от цветна басма и с влашко бомбе, каквито носят всички влашки цигани, горкият човечец бил вързан с едно въже през шията и вълчата глутница го водела като суха храна със себе си, защото не била сигурна къде и какво може да намери по нашите непознати земи. Амин за сиромаша от Старопатица!

Чичо Гаврил знаеше и много войнишки истории, служил е войник на гара Ристовец, почти всичките му истории бяха от войнишкия живот, сякаш не е имал друг живот, пък и да е имал, той се кръстосваше и доосмисляше все на тази гара Ристовец. Затуй в селцето по-малко му викаха Гаврил, викаха му повече гара Ристовец.

Баща ми, иманярска душа, работеше нивата Свети дух с тайната надежда, че ще изрови някой ден от нея римско съкровище. Двамата мъже всъщност и за това наемаха нивата от църковното настоятелство. Бащата на майка ми, Васил Филипov, ги окуражаваше, той имаше тefтер, купен от едного от ломските села за една коза и два чифта цървули, според иманярския тefтер тъдява някъде има закопано съкровище. До съкровището обаче не можах да стигнат, само вълчата ябълка ставаше все по-едра и по-едра, избуяваше гъста и тъмна и стигаше на височина до човешки гръди.

В съседство със Свети дух работеше градинарят Брайно, зеленчукът от своята градина продаваше в града. Никой от селцето не ядеше от неговите зеленчуци, те бяха странни и непознати за онова време, ядяха ги само в града, според думите на чичо Гаврил това били треволяци за протосингелите. „Треволяците“ бяха главно бамя, карфиол, целина, червено цвекло, сини домати, спанак, картофи от сорта бинте, розови домати от сорта волско сърце и няколко стръка кърлеж, за да могат със семето му офицерите от гарнизона да лъскат бакелитовите козирки на фуражките си. Ето какъв градинар бе тоя Брайно и какъв странен зеленчук отглеждаше край Свети дух! Той спеше лете в една круша, бе изплел в клоните й легло от върба и ракита. Баща ми и чичо Гаврил винаги му казваха да гледа нощем дали няма да забележи огън в църковната нива, но градинарят казваше, че цяла нощ полива зеленчука и чак на разсъмване се качва в дървото да дремне, тъй че едва ли ще може да забележи огън, обаче ако забележи, ще каже...

Подир зеленчуковата градина започваше баир, горе на баира, полегнало на една страна, се синееше лозето на Цино, почти всички лози бяха от сорта *кардинал*. Наоколо имаше и други лозя, но те пыплека ката къпини, без колове и без шумата им да е видяла разтвор от син камък.

Това бяха старовремски лозя, преживели филоксерата, отел, меката лоза, птиче грозде, берковски черен памид, дива лоза и прочие. Само лозето на Цино, полегнало на една страна, стърчеше и се издигаше с една глава над остарелите, полуизоставени, с огромни главини селски лозя. До Циновото лозе имаше и колиба, направена от лозини, яма – да събира дъждовната вода, едри къпини растяха по слоговете му, сред къпините се приличаха едри смокове.

Години на въображение бяха ония години, години на надежда, на бели вълци, на бос циганин сред вълчите преспи на иманярство, на страшен зеленчук за протосингели, на вълча ябълка... На селцето и зеленчуците бяха прости – пипер, лук, картоф-месечар, зеле, турско цвекъе, чубрица, босилек и тук, и там из градините стърчи градинска метла. После идват малките нивици, сбутани една до друга, хълбок до хълбок, царевичата е усукала листата си от жегата, крие вътре в себе си боб, свински черни и жълти тикви, коя от коя по-пъпчива, тук и там контрабанден тютюн, защото акцизните не разрешават да се сади тютюн в селцето и царството иска пушачите да пушат само фабрични цигари, минали под държавния бандерол... Колкото и да се мъча да намеря някаква последователност в събитията от онова време, да си припомня в какъв ден и кога точно е станало едно или друго събитие, всичко се струпва на едно място, събитията се застъпват по петите и се събират тъй плътно, сякаш всичко е станало в един-единствен ден.

Този ден е като камък, паднал от небето. Той сякаш няма ни своето вчера, ни своето утре, ами е паднал в полето като знамение и колкото повече се обръщаме към него, толкова повече ще трябва да го разгадаваме и тълкуваме.

* * *

В този летен ден виждам най-напред четири впряга биволи; вървят на двойки по пътя, отстрани им вървят мъже с бели ризи и плетени елечи. Това са другоселци, изглежда, вършачкаджии, отиват да прекарат вършачка или парен локомотив. Тромави и спокойни, те се отдалечават бавно, вдигайки прах по пътя. Веднага след тях се задава църковното настоятелство, съставено от най-видните жители на селцето. Настоятелите вървят боси по пътя като равноапостоли, под мишниците си носят спечени стари обувци, намазани с вакса или свинска мас, лъснати огледално с парчета шаяк.

Църковното настоятелство прегазя реката при брода на Свети дух, изсипа се босо на църковната нива и с боси ходила застана сред троската, пачата трева, живовляка и дивата мента. Всичките изпушиха по цигара контрабанден тютюн от кесията на чичо Гаврил и за да не бъде съвсем безплатен тютюнът, съобщиха, че отиват да вземат протосингела и заедно с него да идат до митрополията. Църковното настоятелство се състоеше от седем човека, а именно:

Притежателят на единствената в селцето петромаксова лампа без ветроупорно шише, без чорапче, с развалена помпа, сляпа; тя бе неговият постоянен спътник, човекът я разнася навсякъде с надеждата, че някой някъде ще поправи развалената помпа, че рано или късно ще се сдобие с ветроупорно шише и чорапче. Независимо от това, дали отиваше на пазар да продаде овца, дали отиваше в съда, при адвокат, на лекар, дали откарва трупи за бичене в дъскорезницата или мливо на голямата валцова мелница, наричана от нашите хора огняна *воденица*, той винаги стискаше в едната си ръка ослепялата петромаксова лампа. Него ден тя имаше честта да придружава мисията на църковното настоятелство до митрополията.

Непосредствено до петромаксовата лампа се нареждаше бивш военнопленник, видял по принуда чужди земи, Той подкрепяше църковното настоятелство в практическата му дейност главно със спомени от войната, най-вече със спомена за въздушния бой между два самолета, от които единият пада край Пелистер, а другият възвива и най-спокойно влиза в аеропланното депо, все едно че нищо не е било – казваше военнопленникът, – подир което нас ни вдигнаха в атака и ние атакувахме, а после нас ни контраатакуваха, но войната е такъвз нещo, че трудно можеш да го определиш: позор ли е, или слава – казваше военнопленникът.

Следваше след това пенсиониран поради злополука работник от железопътната чета (или Четника, както го наричаха), с крив крак, чупен от тънката колоос на ръчна вагонетка, познаващ зъбите на железопътната линия, расписанията на влаковете и всички серии локомотиви; всъщност по местната линия се движеха само локомотиви от серията 35 02, наричани от народа *чайници*, два пъти изпадали в затруднение – по времето на скакалците и през железничарската стачка от 1919 година. Тогава властите събират стачкозаместители да раздвижат с тях изстиналите локомотиви и тъй като няма локомотивни машинисти, събират от селата машинистери от парните гатери, дъскорезниците, машинистери на локомотили, вършачкаджии, механици от парните валцови мелници и дараците, всичко онова, което е работило с огън и пара, комплектува го в железопътни бригади и го пуска през зимните виелици на онази паметна 1919 година. Срещу загретите и писнали кански *чайници* нашите хора – организирани от пенсионирания четник от железопътната чета – излизат със свинска сланина, намазват с нея релсите и нито един чайник не успява да преодолее нанагорнището към планината.

Влизаше също така в състава на настоятелството и постоянният опекунин на малолетните сираци в селцето заедно с най-добрия ездач, укротител на необяздени коне, заподозрян от властите, че е във връзка с влашките цигани конекрадци, че прекупува и препродава крадените от тях коне, но заподозреният а останаха недоказани и както самото църковно настоятелство казваше на пълните с подозрения власти: „Ние по никакъв начин не бихме държали в настоятелството подобен човек, защото едно настоятелство не работи с подобни хора, а, напротив, и търси да се състави, ако може, от преподобни, а не от подобни, според както заподозряват властите, и тъкмо по тая причина е изключено!“

Влизаше в състава на настоятелството и абонатът на ловното списание, пратено му като премия за убит вълк. Освен списанието околийското лесничейство поощри човека и с два кубика чамов материал, та с него той направи цялата дограма на къщата си. Подир този случай треска обхвана ловците, но втори вълк не се появи, изглежда, че вълците сметнаха, че е по-добре да се отдалечат от селските овчарски колиби и да вървят гладни из планините, отколкото да станат сити и да се превърнат в дограма на селските къщи. Чичо Гаврил смяташе, че настоятелят не трябва да прави дограмата на къщата си на гърба на един вълк, защото вълкът е същество митологическо, и както читателят ще види по-късно, чичо Гаврил излезе прав – на настоятеля за една нощ му побеляха косите.

И не на последно място, а, напротив – в самото средоточие на църковното настоятелство влизаше и главният готвач на сватбата на сръбския крал, имал честта да командува Шумнадийския полк, два ескадрона от Дринската дивизия, няколко планински полуроти заедно с придадените към тях свързочни части, отделно инженерна войска, отделно понтонни части, защото било необходимо да се строят и поддържат понтонни мостове на големите реки, триста огъня също тъй е командувал главният готвач на сватбата на сръбския крал и е ръководил изпичането на шиш на триста угоени вола. Според разказите на главния готвач всичко това е трябвало да стане само за една нощ, цялата войска сече гора от планината, пренася я да поддържа с нея огньовете, друга част от войската върти равномерно шишовете, а главният готвач обикаля тия триста огньовете, пръснати по сърбо-хърватските планини, придружен от помощника си от сръбското село Йовановац, дава върли разпоредби и постоянно заприпря, т.е. поръсва с пипер изпичащите се на жаравата волове, и следи нито да прегори някой вол, нито пък да остане суров и когато на сутринта слънцето огрява епическата гледка, става ясно на всички като две и две четири, че воловете са изпечени равномерно, като на слънце, и се знае като две и две четири, че щом настоятелството е тръгнало начело с протосингела да иде в митрополията, то по никой начин митрополията няма да откаже на настоятелството да бъде довършена църквата, защото ние сме единствени в цялата област без църква, а не сме по езичници от другите, дето имат църкви, а някои селища и манастири имат в землищата си.

Димейки с цигарите, църковните настоятели проявиха любопитство към тънката зелена опашка на църковната нива, която обграждаше каменния оброк. Това бе най-каменистата част, там и вълчата ябълка едва-едва растеше, бледа и рахитична, а помежду ѝ никнеше весел посев – ни детелина, ни пача трева, ни леща, ни люцерна, просто не можеш да определиш какво е засято в нея. Чичо Гаврил рече на настоятелите: Львово семе сме малко посели с Мито (баща ми се казваше Димитър), то е едно много особено семе, кръгло такова, опулено, и ако е на късмет, като посееш львово семе, може после да жънеш львовете. Ама му е още рано, засега само ушите на львовете никнат и тук, и там по някой мустак стърчи. Амин!...

Айде бе! – рекоха настоятелите и отидоха да видят като каква е тая львова или лъвска трева. Казах, че семето бе странно кръгло, почти като око, вторачено в тебе, кога нашите го засяваха, все говореха, че ако преваляват дъждове и годината се случи плодородна, то от църковната нива

ние сме щели да жънем лъвове. Семето поникна, от земята се показаха широки зелени листа, напомняха много уши, щом наедряха, помежду ушите се показаха тънки мустачета, взеха да се завиват или да се засукват, както са засукани рогата на овена, и трябва да си призная, че между тлъстите зелени уши тия мустаци изглеждаха доста бабаитски. Жените обаче казваха, че нищо лъвско няма в тая семка и че както си е показала муцуната над земята, тя повече прилича на котешка, отколкото на лъвска. И понеже никой в селцето не казва котка, а мачка, то и жените много настоятелно твърдяха, че от куйрука на църковната нива никакви лъвове няма да жънем, ами ще скубеме *мачки*, щото, както е тръгнало, тая проклета семка няма да расте буйно и не можеш да влезеш със сърп в нея, а ще трябва на ръце да се скубе, тъй както се скубе лещата. Мъжете обаче бяха сигурни, че ще се жънат лъвове, тъй както и градинарят, щом посеше кърлеж, береше кърлеж и го носеше да го продава на офицерите от градския гарнизон. Добре, ама на жените, изглежда, че повече се харесваха мачките, затова държеха на тях. Чичо Гаврил обясняваше на църковните настоятели, че жената по никой начин не може да направи разлика между караулно помещение и митница или между протосингел и кардинал. Кардиналът е сорт грозде, протосингелът не е сорт грозде – казваше той и т.н., и т.н. Настоятелите бяха съгласни с него.

Чичо Гаврил много смело боравеше с всякакви думи, не помня дума да го е изплашила, колкото и непозната да е. Всички останали пред вида на непознатата и странна дума се стъписваха или минаваха на пръсти край нея, сякаш това не бе дума, а смок, усойница или пепелянка, свита коварно в тревата. Чичо Гаврил обаче хващаше храбро думата за опашката, плющеше из въздуха с нея и тъй я вместише в речта си, че тя застиваше там и оставаше за вечни времена. Много по-късно разбрах, че тайната му се състоеше в това, че одухотворяваше всяка една дума, опитомяваше я, вземаше я под свое покровителство или сам приемаше доверчиво нейното покровителство. Тъй и в природата се съчетават умело въодушевените и невъодушевените предмети и стават едно хармонично и одухотворено цяло.

Като си изпушиха цигарите, босите като равноапостоли църковни настоятели минаха покрай нивата Свети дух, пиеха вода от кладенчето и покрай реката, покрай реката, в сенките на върби, на трепетлики, на орехи и водна ела, посред пладнищата на добитъка се смесиха и изгубиха сред пастири и селски добитък. Пчелояди и черни щъркели летяха над главите на настоятелите, водни косове и папуняци, мирова светлина се сещдаше от небето и от дърветата върху тях, но те на нищо не

обръщаха внимание, съсредоточени изцяло в мисията си до митрополията.

По плешивото теме на билото се показва горският – другоселец със зелена униформа, униформена капа и карабина. „Аха! Аха!“ – подвикваше горският или изсвирваше силно суета, за да сплаши някой контрабандист. „Ще изяде някому главата“ – рече чичо Гаврил по адрес на горския.

Подир църковното настоятелство веднага щом падна росата, от другата страна на оброка Свети дух се появи Цино със своята каруца, изпрегна конете, пусна ги да пасат, а той сглоби една коса, наточи я с бруса и почна да коси люцерна. Момчето на Цино, Исайко, наглеждаше конете да не влязат в чужда нива и да направят пакост. Когато стана обяд то се качи на единия кон и заведе добичетата да пият вода, а Цино натовари една пръскачка машина, станала синя от разтвора, и тръгна към лозето от сорта *кардинал*. Цино никога не изкарваше каци с разтвор горе, както това правеха другите хора от селцето, той си имаше на лозето изкопан кладенец и от него вадеше вода. Кучето на градинаря Брайно, по чиято вина си бях загубил говора, тръгна с него да го придружи до лозето. Беше му омръзнало да клечи под крушата и щом намереше повод, отиваше с някого от нашите да опознава било сечищата, било реката, било пчелините, но никога не се отделяше толкова много, че да не може да вижда градината на стопанина си и кичестата круша, застанала на един крак сред странните зеленчуци.

Момчето на Цино – Исайко – напои конете на реката, върна ги обратно край люцерната, тури им букаи. Дойде майката, с бебе, изправи три пръта под едно дърво в люцерната, върху тях разпъна бозов ямурлук, стана нещо като катун, върза вътре люлката с бебето и се залови да преобръща с дървена вила откосите. Исайко седи в сянката на бозовия катун и люлее люлката, за да не плаче бебето. Този прост заслон се нарича *лулила*, на много места из нивите могат да се видят сиви, бозови или бели лулила, в сенките им спят или гледат опулено бебетата на селцето.

Един по един пастирите – главно деца – прибират стоката за пладнуване. Овце, кози и крави се скупчваха под сенките край реката, биволите пладнуваха във водата, а селските свине сред чакъла, пясъка и камъните на речното корито, вечно подвижни и ровещи, тъкмо изровят полозите си със зурли и се заровят в тях, веднага скачат на крака и започват да ровят нови свински полози. Помежду тях лежи ниско остриган с ножица дългокрак свинар и щом свинската сган огладнее и се

спусне в тръс да дири храна, пастирът, и той подскача от пладнището и се понася подир стадото в тръс. Другият добитък още преживя, излежава се в пладнищата, пастирчетата са се събрали, играят своите игри, къпят се в речните вирове или отиват групово до железопътната линия да прослушват железопътните релси и да проверят посредством тях не иде ли влакът.

С глухонямото момиче ние не вземахме участие в игрите на пладнищата. В жегата родителите ни пладнуваха на сянка, Брайно пладнуваше в своето върбово легло в крушата. Цино вече бе успял да хвърли две пръскачки разтвор върху шумата на прочутото си лозе, момчето му Исайко лежеше на сянка, спънатите коне пасяха, пръхтейки спокойно, а ние с глухонямото тръгнахме да се лутаме край реката, да береме водна къпина, да гониме по петите виолетови и сини водни кончета, а когато жегата стихнеше, се залавяхме да преобръщаме камъните, къртени от пороите чак от планината на запад и по пътя си добили овална форма и странното име *барешник*, т.е. камък от барата; та преобръщайки барешниците, ние с глухонямото търсехме жаби.

* * *

От разказите на по-големите знаехме, че има омагьосани жаби, някои от тях са царици, други са царе, царски синове, принцеси и прочие. Водните жаби се изплъзваха от ръцете ни, както и да ги дебнехме, те ни усещаха и цопваха във водата, после веднага се появяваха на повърхността, само муцуните им и очите им се показват над водата, въртят си очите на всички страни, мигат и не ти позволяват по никой начин да се доближиш до тях. Стари, сигурно сто годишни жаби се обаждат недоволно из коренищата и подмолите на вировете, на виковете им отвърщат млади жаби с младите си кънтящи гласове, сякаш са се заловили да клепват коси, и кънтящият им екот се носи дълго и отчетливо над реката. Жабешкото крякане няма отънъци, няма мекота, то и ехо няма, ами се връзва остро в слуха, сякаш ви пробива ушите с металическо острие.

Ако водната жаба бягаше панически от нас и се хвърляше презглава във водата, то тромавите сухоземни жаби ни чакаха свити във влагата под камъните, мълчаливи, не особено дружелюбни, със студени погледи. Щом ни видеха, по-лъскави ставаха издутите им хълбоци. И до днес помня отчетливо гнусните им муцуни: коя мършава, коя подута, коя пъпчива и влажна, коя ококорена, всичките до една беззъби, и всички до една миризливи. Глухонямото избираше между тях най-странната, туряше я в малката си престилчица, после пак се навеждаше и почвахме да

преобръщаме камъните, за да търсиме други жаби, още по-странни, коя с полепнал кварцов пясък по челото, коя със светли капки роса – те също намираха място в престилчицата. Момиченцето ме попоглеждаше радостно и опиянено, надзърташе вътре в престилчицата, пъхаше я под носа ми, да видя и аз със собствените си очи, но освен жаби нищо друго нямаше в престилчицата, ни една жаба не се превърна в царски син, в принцеса, в царица или поне в протосингел. (Чичо Гаврил ги наричаше протосингели.)

Като се уморявахме, глухонямото изтръсваше престилцата сред свинските полози, жабите известно време мигаха обидено насреща ни, завъртаха се върху дългите си крака, тъй както бавно и тромаво се завърта вселената, препъвайки се по своя път, и тръгваха да търсят сянка и влага между камъните.

Едно нещо само не можахме да открием с глухонямото: къде са на сухоземните жаби децата, къде си снасят яйцата и къде мътят малките си. Водната жаба си мътеше малките в топлата вода на реката, с хиляди бяха поповите лъжички, опашати, големоглави и глупави. Има попови лъжички само от глава и опашка или само с глава, два предни крака и опашка, ако не знаеш, че е попова лъжичка, ще има да се чудиш какво е водното животинче насреща ти: четирикраки попови лъжички с опашки, те вече подскочат край бреговете на реката и в гимнастическите си упражнения и скокове напомнят донякъде детските игри на пастирите по пладнищата, когато запретнат крачолите си и започват игра на прескочикобила.

Тъй, преминавайки през опустялото свинско пладнище, през пъчливите жаби и поповите лъжички, ние отивахме в ливадите да търсим из високата трева зелена дървесна жаба. Зелената дървесна жаба се крие предимно в гъстия листак на дърветата, но понякога я намирахме и в тревата. Тази жаба е дребна колкото скакалец, зелена е, с бледожълт корем, пред дъжд пее много хубаво. Те бяха слаби, тънки, източени, само кожа и кости, тъй че и без някой да ти е казал, ти сам не би помислил, че някоя от тях може да е омагьосана принцеса, царски син или прочие. От ливадите пътят ни отвеждаше на кладенчето Батеа, там край кладенчето ни чакаха ситни жабчета със сиви гърбове и яркожълти коремци. *Мукалци* се казваха тия жабчета, те не квакат, ами мучат из камъша: „Муу... мууу...“, вечер човек може да ги сметне за чухалчета, тъй меко, приглушено скръбно е тяхното повикване Ако хванеш мукалец и го пернеш леко по едната буза, то той веднага вдига предната си лапа и докосва пернатото място, все едно че ти козирува. В камъша край Батеа с

глухонямото хващаме мукалци, нареждахме ги при кладенчето и ги карахме всички да ни козируват. Независимо от това дали е обърнат по гръб или по корем, мукалецът козирува и стои неподвижно като парализиран.

Това трае до идването на по-големите деца. Щом те се появят, веднага разритват козируващите жабчета, обръщат капите си с козирките назад и застават на четири крака около кладенчето да пият вода. Гняв забелязвам тогава в очите на глухонямото, някъде вътре в него нещо започва да клокочи гърлено и заплашва да изригне, но клокоченето секва внезапно, сякаш удадено в нещо. Глухонямото ме дръпва за ръка, повежда ме към реката, там ние отново започваме да търсиме под камъните, за да намерим някоя огромна, кореместа, пъпчива и опулена жаба, момичето я хваща храбро през хълбоците и ме повежда решително назад към Батеа. То нагазва право сред насядалите момчета, с козирки, обърнати назад към тила, избира си някое от тях и го удря най-неочаквано с жабата по учуденото лице. В същия миг жабата попикава момчето и по лицето му порастват брадавици. Много момчета от моето село са с брадавици, и то е все от нашите жаби. Момчетата този миг скачаха гневни и още по-гневно са заканваха на глухонямото, но не помня някой да е вдигнал ръка над него.

В уморената жега добитъкът се надигаше от пладнищата, овците понасяха песенните си звънци, кравите с протягане излизаха от сенките, пастирите се пръскаха, откъм църковната нива почваше да се чува как мотиките на нашите се удрят в римския камънак или как жените бухат боб с дървените бухалки. Влакът-чайник с пшккане се задаваше от равнината, тътрейки три-четири вагончета отподире си. Ако се обадеше да ни поздрави със свирката си, мокрите от водата биволи спираха да пасат, загледани в черния пшккащ бивол. По гърбовете им се разхождаха свраки, клъвваха тук и там по нещо, давайки си вид, че вършат някаква работа. Те повече яздеха биволите, отколкото да работят нещо по гърбовете им и се въртяха на всички страни, подвиквайки си една на друга. Гребести папуняци се разхождаха между биволите и разпръснаха около себе си кучешка миризма.

Оставахме сами с глухонямото и ако то не се залавяше да нанизва на връв вълча ябълка и да прави гердани от нея, се залавяше да ми разказва най-различни истории. За историите си подбираше колоритен персонаж, податлив на имитация, тъй че с няколко само жеста на ръцете или с една само гримаса да може да очертае образа на героя или на героинята, а ако те не са достатъчно колоритни или нямат нищо

забележително в себе си – просто безлични хора, – търсеше нещо край тях, за да им тури някакъв допълнителен белег и посредством мимиката и жестовете да ги направи по-зрими; тъй глухонямото до безличния човек туряше бременната му жена с ей такъв корем, чак до носа, а еди-коя си история се е случила с мустакатия, с нагоре завитите мустаци, пияницата, известен с прозвището Мустакерата.

Глухонямото можеше да възпроизведе всичко – сватба, скандал, куц човек, човек мижав с едното око, гръбльо, пушач с лула и втори пушач с цигара, чиновник с чанта, чакълджия, пчелар, кантонер, бакалин с велосипед и другия бакалин в селцето, без велосипед, кльошав и хитър, но с дебела и грозна жена с брадавица, много потна, толкова потна, че цялата дими пара; казанджия, войник, ситно фризирана мома, луничава като свраче яйце – образ подир образ, човек подир човек, глухонямото строеше в уморения от жегата ден цял театър, маршируваше, наподобяваше бодлива крава, въртеше леко педалите на първия в селцето велосипед, стъпваше високомерно с чанта под мишница, куцаше или пчеше детските си гърди напред, ситнеше бързо като хлебарка, бършейки непрекъснато носа си с престилчицата (имахме такава съседка, все бърза и все си бърше носа с престилката), козируваше, шом темата ѝ се докоснеше до войници или стражари, препускаше на кон, падаше от дърво и изправяйки се, се изкривяваше веднага в кръста, после внезапно се спираше и без да прекъсва екзалтацията си, ме поглеждаше с бляскави, пълни с радост и въодушевление очи, навеждаше се и най-неочаквано ме куваше по носа.

* * *

Едва тогава разбирах, че ей такава уста, значи, съм бил отворил насреща ѝ и че съм зяпнал като малоумен, завладян без остатък от нейния пантомимичен театър. Беше времето на въображението, летен ден, ден, който не е дошъл на мястото на предидущ, ден, който няма да има своето утре, безкраен, пълен със стихнала жегата, с лениво разпръснат добитък на пасбищата, със звън на звънци от стадата, ден с търкулнала посред пладнето му вълча ябълка, прошумяла и пропаднала в камъша, тъй както самата земя се е търкулнала и подскача сега изгубена във високите, олекнали от дъждовен товар облаци и като се търкаля тая земя и подскача, пет пари не дава за нас, че и ние подскачаме с глухонямото и се кривим в центъра на Свети дух и се мъчим да дадем втори живот на познатото ни от селцето население.

473 жители заедно с нас, двамата, имаше селцето, както казах по-

горе, отделно добитъка, двете воденици, един луд, два неподвижни казана за варене на ракия и един подвижен, теглен от конски впряг, предназначен главно за контрабандно варене на ракия и за бързо придвижване, кажи го, почти изпод носа на акцизните се измъкваше, седем или осем овчарски пояти, заградили околвърст селцето, врачка, учител, кметски наместник, полски пъдар, недовършена църква, трима ковачи цигани, духова музика с петима музиканти, две бакалници с две кръчми, всестранна кооперация с трудолюбивото име „Пчела“, машинистер на локомотил, не знам колко на брой ловци, един грамофон марка „Зенит“, плетачна машина, една-единствена машина за мелене на месо, една-единствена бръснарска машинка за подстригване, собственост на училището, най-малко сто зидари, във всяка къща по един зидар, карта на България и друга карта на двете полукълба, сложна училищна машина с топче и с халка, като се нагрее топчето, не може да мине през халката, а ако е студено, минава, за да докаже нагледно на учениците, че при топлина металът се разширява (това ще науча по-късно), и друга една халка, с нея яйчарят мери яйцата дали са маломерни, или ще бъдат закупени на по-висока цена, автобус, минаващ веднъж седмично, без да спира, с марката „Жар-птица“, потънал в прах чак до веждите, бормашина, веялка, няколко часовници-будилници, щъркелови гнезда, телефон, оброци против градушка, суша, наводнения и бедствия от всякакво природно и божие естество, запустели и изоставени, превърнати в змиряници, още един естествен змиряник под селцето, до самата река, зиме там иманяри копаеха и търсеха змийския водач, който бил дебел като кюнец на печка и имал бисер на челото си, духове, вампири и водни таласъми в неограничени количества, едва ли някой би могъл да изчисли по колко се падат на глава от населението, плюс едно припадничаво момиче, плюс болестите по хората и по добитъка, плюс невежеството, плюс нас двамата с глухонямото момиче и горе-долу читателят ще може да добие бледа представа като какво е представлявало селцето в оня летен ден – уморен и стихнал в жегата свят, сам по себе си една затворена вселена, която не се придвижва напред, наникъде не се придвижва, но се върти вътре в себе си и благодарение на своето въртеливо движение продължава да се крепи върху небосвода, за това и днес, обръщайки се към нея и гледайки я как се издига в космическите висини, се изпълвам с възхищение.

Без да се движим напред и към никакво утре, ние се търкаляхме вътре в нещо и преместването от едно място на друго място в пространството ни бе достатъчно, за да задоволи всичките тия 473 жители и

прочие, както е изредено малко по-горе, че участвуват в световното движение.

По същия начин предполагам, че са се движили и премествали в пространството и праисторическите зверо-гушери, спешени сред гигантските хвощове, после на тяхно място са дошли жабите, щурците, костенурките, долетяло е циганското петле, някакво космато същество се е навело над водата да види къде е цопнала жабата и е видяло отдолу, откъм водата, да го гледа непознато и космато подобие на човек и така, лека-полека, местейки се от място на място, прародителят стъкмил огън, вдигнал се дим над земята, първият знак, че се е появил човекът, и след тоя първи знак човекът умрял, подир него дошъл следващият, после още други дошли и измрели, на тяхно място се появили следващите, групов дим вдигнали към небето и измрели и на тяхно място следващите – на коне, с конска опашка вместо знаме и с дълги обози, – и те също така вдигнали колективен дим към небето и измрели, на тяхно място са следващите, които също ще измрат, оставяйки ни студената вода на своите кладенчета, после ние ще се появим, ще димим като локомотиви към небето със стоте комина на къщите.

Но няма да умрем, защото никой жив не може да приеме нелепицата, че е смъртен.

Иначе за какво сме се пръкнали на тая земя, ако не остане някъде белег, малка черта, знак, име – като Деделия например – или поне една едва забележима точица от нашия живот!

Но къде да бъде турена тая точица или тоя знак и кой да го разчете и като го разчита един ден, ще му стигне ли въображението да разкрие в оставения знак (тъй, както във всеки знак на момичето и в половин жест дори долавам чертата или част от образа на жив човек от селцето) невежия ни спор и съревнование с природата, ще ли може той да разкрие – бъдещият човек – всичките тия воденици, казанджийници, плетачна машина, щъркелови гнезда, вампири и водни таласъми, духова музика, машината за мелене на месо, сложната училищна машина с халка и с метално топче, нас би ли ни видял там, всичките 473 жители, всеки един от нас стиснал под мишницата си 473 свята на познания и на невежество, би ли усетил той маята, с която е замесено тестото с всичките й четиристотин седемдесет и три фермента, и ще има ли той остроото обоняние във всеки един от тия ферменти да различи още по толкова оттенъци, съхранявали се и пренасяни заедно със семето ни повече от хиляда години, и ще знае ли той, ще се подсети ли, че ако се наложи, както се изразяваше чичо Гаврил, ние семето си и зиме ще го сеем в снежните

преспи, вълчи сугреби ще хвърляме с ноктите си и няма да се дадем да пропадне семето, та дори ако потрябва само вълча ябълка да береме от него?...

Всичко това при условие обаче, че сме смъртни и че ще трябва да оставяме някъде тайни знаци от себе си за разчитане един ден от всемогъщия и всезнаещ бъдещ човек. Но ние сме живи все още, макар и хора от миналото, а на кой жив му би минала мисълта, че е смъртен, па макар той и да е от миналото! Ако такава мисъл мине внезапно през нас и ни завладее, то светът внезапно, неочаквано за самия себе си и изведнъж би омекнал от доброта, би станал нелепо хармоничен и съзвучен с неподвижния материален свят.

В този материален свят няма въображение, синкавият венец на Берковските планини, обграждащи от запад селцето, е строен без въображение от страна на природата, но той е създаден да провокира, да мами и движи нашето въображение, и небесните гръмотевици също, и дишащите, пъшкащи и безспирно надуващи въздушни мехури блата и тресавища са творени без въображение и са турени край нас, за да мамят и да развихрят въображението ни назад в дълбоките кладенци на непонятното, на мистичното, на страха; както и синкавият студ зиме – той използваше привечер от Керкезката гора като влечуго – или юлските наводнения, помитащи в мътната си стихия нивиците и зеленчуковите градини, Този материален свят е без въображение, той е изпълнен с диви стихии, а в стихията няма милост. Няма ли милост, и въображение няма, състрадание, чувство за справедливост, страх от възмездие и прочие – всичко това е плод на въображението.

Тогава за какво на човека му е дадено въображението, какво е искала да направи природата или с какво е искала да отличи човека единствен от всичко останало, като го дари с непосилния товар на неговото въображение? Ако е само за да страда, да се смее и да изработи в себе си сетивност да възприема прекрасното, то много е висока цената, отредена ни за заплащане!

Дали изобщо ще може бъдещият всемогъщ човек – се питам понякога, – разчитайки оставения от нас знак, да познае колко тъжни и меланхолични са били вината на селцето, какви празници в календара сме почитали и какви не, действително ли сме били християни от източноправославно вероизповедание (приобщени административно към Врачанска област, а верски отцепени към Видинската епархия, чиято митрополия единствена по онова време имаше правото да търгува с дъски за ковчези, защото нямаше достатъчно манастири на територията си да я

издържат, а Врачанската митрополия имаше богати манастири, затова ѝ бе запретиено да търгува със споменатите дъски), или сме били още езичници. И ще ли ни забележи бъдещият човек и нас двамата с глухонямото – то, вгълбено в своя театър, а моя милост, зяпнал от изненада, неразбираш, но покорен от немия театър на нямото?...

Нас това никак не ни интересуваше, защото всяко дете само по себе си представлява целият свят, зад гърба си чува гласовете или мотиките на своите родители, без да се обръща назад, ги вижда като на длан, вижда цялата църковна нива, усуканата от жегата шума на царевицата, спарената от жегата вълча ябълка, зелените уши на лъвовата трева, зад тях трепти мараня и сред маранята трепти родното селце, което всеки от нас вижда като на длан, без да поглежда към него, защото всеки от нас го носи вътре в себе си заедно с всичките му жители, с улиците, със стенните календари, с добитъка и кучетата, със сватбите, погребенията, коледите и т.н., и т.н.

Сто пъти да се връщам назад, не бих могъл да нарисувам селцето изведнъж, да застане то като герб пред очите на читателя. Може би само Омировият Хефест, изковал щита на Ахила, би могъл да изкове този герб, убеден съм, че ще му стигнат сили да изкове такъв герб, но съм и убеден, че все нещо ще пропусне да сложи, макар че той, ако изкове лоза, не забравя да изкове грозд на лозата, ако изкове лозе, не забравя да изкове ограда на лозето и на края и една пътека да изкове, за да могат стопаните да минат по пътеката и да влязат в лозето. Неговата митологична ръка изковава всичко последователно, в живота на селцето нямаше последователност, самият живот бе като една омагьосана жаба, свряна в годините на времето, а годините бяха заоблени като речни камъни, безчувствени и неподвижни.

Кой първи ще преодолее отвращението и гнусотата си от тази омагьосана жаба и кой първи би се хвърлил в обятията ѝ и би целунал с любов и с надежда пъпчивото ѝ, мокро, хлъзгаво и горчиво чело, за да я превърне в прекрасна приказка! По-скоро животът сам ще се наведе да те целуне по челото със студената си, мокра и горчива уста и посредством тази целувка да те постави в твоя вечен покой.

* * *

Група деца минаха покрай нашия пантомимичен театър, водени от момчето, ударено с жабата по лицето. Те отиваха в Керкезката гора, от другата страна на реката, да вземат орлетата на един орел, говореха, че гнездото на орела било в буката. Имаше голямо дърво в Керкезката гора, единственото буково дърво в нашите гори, някой им бе казал, че в него мъти орел, и ето сега те отиваха да се качат на буката и да откраднат орлетата от гнездото. Градинарят, като ги видя да вървят покрай градината му по посока на Керкезката гора, ги предупреди от своето върбово гнездо в крушата да не посягат към орлетата, щото могат да се пребият, докато се качват в голямата бука, а чичо Гаврил предупреди децата да внимават, щото орелът е птица митическа и не се знае със сигурност дали тя мъти в голямата бука, или мъти в скалите на Петльова чука, обаче се знае, че живее триста години.

„Ааа, в буката, в буката мъти!“ – казаха децата и водени от удареното с жабата по лицето, прегазиха реката по посока към голямата бука.

Сива крачеща чапла стоеше в средата на реката, тъй високо щръкнала над цялата околност, сякаш бе застанала на високи кокили и от високото наблюдаваше света край себе си; всъщност тя стоеше съсредоточена само в движението на водата и следеше няма ли да се мерне риба в подвижната вода. Ако се мернеше риба, сивата крачеща чапла изведнъж се раздвижваше, светкавично забиваше клон във водата и когато изваждаше клоната навън, в него сребрееше риба. Тя отново заставаше върху високите си кокили, сгърбена, мълчалива и неподвижна, почти вечна – такава ще я видя подир четиридесет години, в 1973 година – мълчалива и сгърбена.

Ние с глухонямото също тъй седим сгърбени и неподвижни на сянка посред нивата Свети дух, зад нас отекват в камъните мотиките на родителите ни, между металическото кънтене се отронва и по някоя дума, ту изречена от устата на жена, ту изречена от устата на мъж, незначителни думи, несвързани помежду си, казани само колкото да се поддържа разговор, но разговорът е тъй разпокъсан, сякаш нашите родители не църковната нива прекопават, ами прекопават с мотиките собствените си думи, на коя леко отсичат корена, на коя по-трудно, коя отхвърлят встрани, коя засипват с пръхкава земя. Като се ослушвам сега назад, разбирам, че родителите ни по-скоро себе си са прекопавали с лъскавите мотики, отколкото църковната нива.

Издалеко се носи свирене с уста, Цино помпа своята машина-

пръскачка и си подсвирква с уста. Лозето му се синее, машината и тя се синее, сламената Цинова шапка също е станала синя от разтвора. Втори човек се появява край лозето му, той също носи машина и започва да пръска, но не в Циновото, а в своето си лозе, остаряло, разрежено, пълно с големи възлести и черни главини. Тук и там по някой ластар стърчи върху главините. Човекът подобно на Цино си подсвирква и почва да пръска и той лозето си, само че подбира коя лоза да напръска. Той отива ту десет крачки напред и напръска една лоза, после се отбие надясно през няколко реда и там напръска лоза, лозето му постепенно става шарено. Чичо Гаврил обяснява на баща си:

„Младенчо има десетина главини от сорта мека лоза, само тях пръска, щото тоя сорт много бързо го хваща маната. По седем пъти го пръска и кога дойде гроздобер, нищо не събира от меката лоза, половината грозде окапало от мана. Но се не оставя Младенчо и да му се чудиш защо трябва седем пъти да си пръска лозето и толкова работа да му хвърля, когато никак не може да пие! Ами че той една кана вино щом изпие, и започва да плаче като дете!“

Истина е, че Младенчо се грижеше много за старото си, загиващо лозе, прекопаваше го, режеше го, връзваше го с рафия, пръскаше го, по гроздобер събираше малко сухоежбина от него, туряше в сухоежбината сух цвят от дива лоза за миризма на виното и малко зърна от бѝз за боя. Щом пийнеш, се натъжаваше, спомняше си за своите измрели родители, за измрелите роднини на приятелите си, опитваше виното със зелена паница и кой какво минеше по улицата, го викаше да опита виното му и със сълзи на очи му припомняше колко добър човек бе еди-кой си, дете умря, бог да го прости, отсипваше от зелената паница на земята за бог да прости, отриваше сълзата от бузата си и подаваше паницата на човека да опита виното му. Мек човек беше Младенчо, милостив човек, като буболечка пълпеше из баира, натоварен с тежката пръскачка с разтвор, боядисваше със синьо шумата на меката лоза, подсвиркваше си и макар че лозето му едва береше душа и гинеше, той не го изоставяше, а кога сам, кога придружен от жена си, чоплеше из редовете от ранна пролет чак до гроздобер. Щом гроздето почваше да се шари, обграждаше лозето си с панделки и плашила, конски черепи набучваше по коловете, ковеше тенекиени плашила с перки да дрънчат, когато духне вятър, и по тоя начин бранеше лозето си от птици.

И за какво вършеше всичко това човекът! Вършеше го, за да може в късна есен, когато бяла слана започне да пада, да може да наточи една зелена паница с вино, да изпие виното, да си спомни за измрелите

роднини и да пророни сълза за тях. Не познавам друг човек, който с толкова голям труд, усърдие и постоянство да отглежда своята сълза.

Децата, водени от момчето, ударено с жабата по лицето, хлътнаха в Керкезката гора по посока на голямата бука, гората, майка-закрилница, ги прибра в пазвите си и ги скри от очите. Свраки и сойки се вдигнаха от гората, бележейки пътя на момчетата.

Едва момчетата се бяха скрили в гората, Цино завика от своето лозе: „Удави се! Удави се!“ „Кой се удави?“ – питаше го Младенчо, подтичвайки с пръскачката на гърба си. Цино викаше: „Кучето се удави в кладенеца!“, баща ми и чичо Гаврил като ехо отвърнаха, че кучето се е удавило в кладенеца, и жените с още по-слабо ехо повториха новината. Градинарят извика горе от крушата, от Циновото лозе и от църковната нива му отговориха мъжки гласове, че кучето му е паднало в кладенеца при лозето.

Брайно тутакси падна от крушата право в своя странен зеленчук, баща ми и чичо Гаврил оставиха мотиките, бегом тръгнаха с градинаря, ние с глухонямото тръгнахме подире им, криво-ляво с ръце обясних какво се е случило, глухонямото почна да се кръсти.

Кога стигнахме при лозето, четиримата мъже стоеха наведени при колибата от лозини. Там бе изкопан и бе иззидан кладенецът на Цино, за да вади вода от него за пръскане и да не качва вода на баира от реката. Кучето, като играело из къпините, паднало в кладенеца, Цино не бил видял кога и как е паднало, само чул по едно време, че някъде изпод земята вие и скимти куче. Пита той Младенчо дали не чува някъде да вие куче, Младенчо му казва, изглежда, че вие, ама сякаш вие изпод земята, а то къде куче може да влезе под земята и оттам да вие. „А е страшно – говореше Цино – да пръскаш лозето си и да слушаш как изпод лозето ти вие куче!“ Чак кога отива при кладенеца да вземе вода за нов разтвор, вижда, че в кладенеца вътре е паднало кучето на Брайно и вие отчаяно.

Приближихме се ние с глухонямото през къпините, надникнахме в кладенеца и долу на дъното гледаме кучето, заловено с предните си лапи за камъните как скимти и гледа право нагоре към хората. Очите му станали бели от ужас. Всички викат: „Спокойно, Балкан, ей сега, Балкан!... Балкан!... Балкан!... Дръж се, не мърдай!“ Но Балкан се изпуска от каменните издатини, камъкът долу е зеленясял, хлъзгав, почва да се мята във водата, изчезва в мрака на кладенеца, каменната бездна под нас се изпълва с отчаян лай, докато кучето отново се закрепил с лапи на някоя издатина и стихне.

Тъй като кладенецът е широк, никой от мъжете не, може да слезе

долу, в по-тесните кладенци мъжете слизат, разкрасчени широко, боси, закрепят се в празнините между сухата зидария. Тук не може да се слезе, трябва да се намери стълба или въже. „Ритла, сенарска ритла!“ – сеща се Младенчо и слиза бързо по склона долу в ниското. Там е разпрегнатата Циновата каруца, стъкмена със сенар ски ритли. През това време другите успокояват кучето, кучето млъква, загледано в хората.

Но хората се отделят настрана, сядат край колибата и започват да пушат, чакайки Младенчо да дойде с ритлата. С глухонямото оставаме край кладенеца, гледаме се с кучето, нито то може нещо да ни каже, нито ние можем нещо да му кажем. Ако не ми бе отнело говора, можех да му говоря ласкави думи и да го успокоявам, но сега мълча, клекнал на ръба на кладенеца, и гледам изпълнените с ужас и молба кучешки очи. Градинарят навърза един за друг ремъците на мъжете, сваля ремъците и от пръскачките-машини, готви се да върже с тях кучето, когато слезе на дъното на кладенеца.

Младенчо се задава през лозето с ритлата на рамо, мъжете я вземат от него, спускат я в кладенеца и ритлата се оказва къса. Изтеглят я отново нагоре, кучето пак започва да се мята във водата и да вие, чичо Гаврил тогава се сеща, че е най-добре да вържат една торба за наставените ремъци, да спуснат торбата и кучето ще скочи в нея. Цино даде торбата си, вързаха я за ремъците, градинарят се наведе над кладенеца и започна да я спуска надолу, като обясняваше на кучето как да влезе в торбата и да се свие на дъното ѝ, да не би като го издърпват нагоре да се преобърне торбата, то да се изтърси и да се пребие в камъните. Кучето, щом видя, че торбата го приближава, взе да скимти радостно, разтвори голямата си паст и захапа дъното на торбата. „Пусни, пусни!“ – почна да вика градинарят, но тук се намеси чичо Гаврил, взе ремъка от ръцете на градинаря и с думите: „Тегли!“, започна да изтегля кучето нагоре. То се държеше мълчаливо със зъби за торбата, висеше и се люлееше в кладенеца, тежки капки вода се оцеждаха от него и се разбиваха с трясък на дъното. Бе като в цирк, мъжете до един останаха изненадани, че кучето само със зъби може да се задържи за торбата.

Изтеглиха го от кладенеца, кучето се отърси, огледа всички около себе си, проскимтя и клекна на задните си нозе. Мъжете насядаха край кладенеца, кучето пристъпи напред и завря муцуната си под мишницата на градинаря. „Гледай го ти, протосингела – говореше чичо Гаврил, – излезе по-умно от нас, никой не се сети, че със зъби може да се хване и да бъде извадено от кладенеца!“

Отдавна бях престанал да изпитвам неприязън към Балкан и дори

се улавях, както казах по-преди, че започваме да се сприятеляваме отново с кучето, макар че понякога тайно го замерях с камък, удрях го с дърво или го ритях в подвитите слабини. То не ми се сърдеше за ударите, отскачаше няколко крачки встрани, клякаше и ме гледаше в очите. Очите му бяха меланхолични и придаваха тъжен израз на цялото му лице. Но щом с глухонямото хуквахме подир някое водно конче или хвърковат зелен скакалец, то веднага се оживяваше, размахваше си опашката и с големи скокове се включваше в гонитбата. Тук, в Циновото лозе, ми дожаля за Балкан, като го гледах как трепере и като гледах как от единия му хълбок подгизва кръв и оцветява козината по корема – наранило се бе при падането в кладенеца. Мъжете си разказват колко изобретателно може да бъде едно куче, когато се види натясно или когато погледне смъртта в очите. Баща ми разказваше за едно старо наше куче – то вече не е между живите – как веднъж при появата на бясно куче в селцето влиза вътре в къщи и се зарива до шията в пепелта на огнището, за да се скрие от бясното куче. Цяла сутрин го търсихме, баща ми сметна, че то може би е удавено от бясното куче, когато майка ми разрови огнището, за да стъкне огъня, и то се изтъркули със скимтене от пепелта. Тъй много се бе заровило вътре, че само очите му се виждаха в огнището.

„Опасна работа!“ – рече чичо Гаврил, градинарят въздъхна: „Късмет имал Балкан!“, а чичо Гаврил допълни: „Протосингел бе! Вие да сте видели някъде протосингел без късмет! Че той протосингелът за това е протосингел, ако се случи да падне някъде в дупка, късмета му да го извади от дупката! Да ставаме, щото слънцето си се търкаля! До обяд бавно, след обяд още по-бавно, но се търкаля!“

Първи тръгнахме с глухонямото, заедно с нас тръгна и кучето, почнахме да тичаме по склона, подире ни и кучето почна да тича, настигна ни, изпревари ни, размахало весело опашката си, като го гледа човек, ще рече, че никога не е падало в кладенец. Подире ни идеха мъжете, върнахме се отново всички на нивата.

Край нивата стоеше непознат човек с тънки черни мустачки, сам той тънък и черен като циганин, въртеше на всички страни лъскавите си очи, говореше с жените. Чичо Гаврил го подпита откъде е, какво по нашите места насам, човекът каза, че е другоселец, от торлашкото селце Старопатица, попаднал из нашия край и решил да потърси еди-кой си, защото някога заедно с него работели в железопътната чета, но колоос на вагонетка паднала върху крака му, та останал куц и минал в пенсия, макар че му било рано да минава в пенсия, тъкмо му били сега годините за работа. Другоселецът от Старопатица говореше за железничаря от

църковното настоятелство, нашите му казаха, че той е в настоятелството и че настоятелството отишло с мисия относно довършването на църквата в митрополията, и че до вечерта ще се върне, тъй щото другоселецът може да потърси жената на църковния настоятел, тя е под селото в градините, скубе гръсти, а ако не скубе гръсти, да я потърси в последната къща откъм Петльова чука, пред къщата има купа сено, ще я познае по купата сено. Невестата на църковния настоятел е също другоселка, гостоприемна невеста, спретната, тя, щом разбере, че с настоятеля са били заедно в железопътната чета и че и той е четник, по никой начин няма да го пусне, ами ще му сложи софра и ще го задължи да чака настоятеля да се върне от мисията.

Тази му жена е повторка, невеста на място е, не е като първата му жена, сипаничава и зла, у нея и думата дума, и обноската обноска, и да се засмее знае кога, и да премълчи знае кога, а на всичко отгоре е и набожна, щото те нямат деца, та по причина на бездетството е станала набожна, а мъжът ѝ влезе в църковното настоятелство и ето отиде тая сутрин с настоятелите до митрополията, та другоселецът във всеки случай трябва да се обади на невестата, как може да мине оттука и да не се обади, къщата съвсем лесно ще намери, в края на селото е, пред нея има купа сено, има речен камък две купчини, печена тухла има също така докарана, настоятелят се стяга да прави нова къща догодина, а в градината зад къщата има яма, изкопана е, за да гаси напролет вар в ямата, щото варта требе по-рано да се изгаси, да има време да узрее, да стане хубава за мазилка, щото пресната вар, кога я използваш за мазилка, се пука; та ето по кои белези другоселецът ще познае къщата на човека.

Като получи наставленията, другоселецът от Старо-патица пригладни тънките си цигански мустачки, блесна с черните си цигански очи и понесе тънката си фигура покрай църковната нива. Той не вървеше по пътя, а като че се усукваше и разсукваше – много странна му беше походката. Бе обут с гумени цървули „Братя Пантеви“ на бос крак, не поиска да прегазни реката при брода, а възви и мина от долната страна по моста. Двамата с глухонямото го гледахме като хипнотизирани, за първи път виждахме човек с такава походка и тъй загадъчен.

Той не бе още преминал по моста, когато от Керкезката гора с писк излетяха децата. Те пищяха тъй силно и тъй силно тичаха, сякаш пепелянки ги гонеха по петите. Тънкият другоселец от Старопатица се спря на моста. Децата не тичаха в една посока, а щом излязоха от гората, се пръснаха като пилци в различни посоки – кое към селото, кое към реката, кое към нашата нива, едно дете тичаше все покрай гората и

пищеше с цяло гърло. Кучето започна да лае, тичаше ту към едното дете, ту към другото, на два пъти прегази реката, разпръсна свинското стадо, свинарят взе да вика: „Оу! Оу!“, дано с това даде кураж на децата. Хората спряха да работят, добитъкът надигна глави, само сивата крачеща чапла стоеше сгърбена в средата на реката, чужда на писъците около нея.

Щом полето се огласи от детските писъци, то ту от една, ту от друга нива наизлязоха хора, по лозята горе също се заобаждаха хора, нашите излязоха от нивата, градинарят, и той тръгна през градината си, момчето Исайко изтича напред до реката и за няколко мига полето се огласи от човешки гласове, всеки питаше човека най-близо до себе си какво се е случило, някои викаха към децата и ги питаха какво има, вълк ли е, бясно куче ли е, какво се е случило в гората и от уста на уста, почти като шепот, през цялото поле и през реката премина вестта, че момчето, ударено с жабата по лицето, като се качвало в голямата бука да търси орловото гнездо, се изпуснало, падайки надолу, се закачило с корема си на счупен клон и че се било изкормило. Всички останаха като вцепенени, сякаш гръм бе паднал в полето. Никой никого вече не подпитваше, всички стояха и гледаха към Керкезката гора и очакваха всеки миг оттам да се покаже изкорменото в голямата бука момче.

То се появи някак внезапно, най-неочаквано, без всякакъв вик.

Излезе от гората, сякаш излизаше от утроба, държеше ръцете си отпред и вървеше в права посока към брода на реката. Откъм Циновото лозе мъжки глас го извика по име, но момчето не обърна никакво внимание на името си, а вървеше мълчаливо, като курдисана механическа играчка през стърнищата, през угарите, през градините и ръцете си все отпред държеше. „Орел е това, как ще стигнеш орела ти!“ – клатеше глава чичо Гаврил и смучеше дълбоко, почти вдъхновено от цигарата си. Кога момчето наближи, видяхме ние всички, че е изкормено, затова се придържа с двете ръце.

Какво бе това вцепенение, не зная, но никой не изтича при него, а всички го чакаха да премине реката при Свети дух, чакаха го да дойде при възрастните, не те да идат при него. И прегази момчето брода, точно нагази в реката, падна по очи и започна да пие вода. Вдигна се пак от водата, опита се да тури ръцете си отпред, но не успя, залитна наляво и надясно, три или четири крачки направи напред и почти до брега падна в прахта. Почна да се гърчи до реката в прахта, мъжете като издихани от вятър се спуснаха към него, другоселецът от Старопатица възви обратно по моста и заразсуква своята тънка фигура.

Нашите майки ни прибраха с глухонямото вътре в църковната нива, сложиха ни да седнем, ние седнахме, отвсякъде ни покри вълча ябълка и спарена шума на кукуруз. Кучето, и то дойде при нас с подвита опашка, клекна с очи, втренчени в нас, но ушите му бяха обърнати към бродата...

Не зная кое е по-страшно, да гледате ли, или да слушате?... Вълчата ябълка ни обграждаше от всички страни, двете жени седяха мълчаливо сред нея, над вълчата ябълка се виждаше част от каменния оброк Свети дух, старото брястово дърво стоеше подпряно неловко на камъка, част от моста се виждаше, още по-нататък част от синьото Циново лозе, а от другата, срещуположната страна – билото на Керкезката гора и страшната корона на голямата бука. Птици се виеха над голямата бука, орел обаче не се виждаше. Глухонямото момиче седеше съвсем оглупяло, никой не се занимаваше с него и ако дръпваше полата на майка си, да пита за нещо, майката първаше момичето по ръката, казваше му с пръст на устата да мълчи. Тогава момичето се свиваше, почваше да се вглежда ред по ред в очите на всички, дано по очите отгатне какви са събитията, обградили църковната нива, във всички очи четеше страх, ужас и мъка, дори в кучешките очи виждаше страх, защото кучето проскимтяваше, насочило ушите си към гълчавата при брега на реката.

„Амин! Амин!“ – чухме по едно време да казва чичо Гаврил, а градинарят додаде: „Склопете на детето очите.“

Каруца затрополи, издалеко се чу женски плач, каруцата спря да трополи, мъжете говореха нещо тихо помежду си, нещо работеха, жените се надигнаха от нивата, обърнати с лице към реката, изправихме се и ние с глухонямото и видяхме край брега на реката струпан народ. Циновите коне бяха впрегнати в каруцата, прекръсти се Цино, оправи синята си от синия камък сламена капа и подкара конете през реката. Всички мъже стоеха гологлави, а откъм селцето през градините подтичваха няколко жени и виеха на умряло. Нашите майки се прекръстиха, сълзи потекоха по лицата им. Навсякъде се виждаше как хора се събират на купчини, нивиците зейнаха като рани, изоставени, непрекопани, събитието внезапно бе парализирало сторъкото селце, то бе захвърлило инструментите сред нивята и обсъждаше станалото събитие.

Момчето, изкормено в голямата бука, си беше отишло от тоя свят. Името му много рано се връза в паметта на селцето – Първан се казваше, Ангелачков.

То се появи най-неочаквано от гората, сякаш самата природа го роди от утробата си, премина механически през малката котловина, нагази в реката и падна там, без да успее да достигне до възрастните, да бъде

поето от ръцете им. То падна в края на брода и издъхна, гърчейки се сред прахта и пачата трева на брега.

Години наред, щом премина край оброка Свети дух, го виждам как внезапно се появява, придържайки с ръце корема си, няколко мига само живо и безкрайно много мигове мъртво; сякаш природата в този ден бе решила да изпрати на всяка цена смърт в селцето, да разтърси полето с тази смърт и цялото селце да потопи в скръб и униние, да събере край момчето оплаквачките, да завият жестоко оплаквачките и то тъй, че всеки човек да го побият тръпки и да усети цялата празнота и безсмислица на живота. Съдбата сякаш дремеше по билата край селцето и решаваше кога да прати смърт и кога да издигне още една прясна могила в припещите срещу селцето, за да не забравя никоой, че е смъртен и че пътят на всички ни ще завърши там, в припещите, под рохкавите могили; както всички преди нас.

Тъкмо за тази цел селцето е сложило гробището високо, за да се вижда отвсякъде, за да могат мъртвите и миналото ни да стоят винаги над нас и накъдето и да отправим поглед, погледът ни да се удря винаги в преградата на тези припещи, в преградата на миналото ни и на нашето бъдеще...

Турците правили своите гробища на изток от селцето, невидими за живите, потънали в храсти и шипки, каменните чалми са били скрити за погледа на живите.

Римляните още по-далеко са турили гробищата, за да бъдат далеко от мъртвите.

Не зная защо християнската душа е избрала тъй видно място за себе си?...

Пръв от всички започна да усуква и да разсуква себе си другоселецът от Старопатица с циганските очи. Този път той мина право през брода, не потърси мост.

Подир него се раздвижи чаплата, завъртя се кръгом на високите си кокили и закрачи сгърбена срещу водата.

Раздвижиха се и възрастните хора, кой имаше деца, прибра децата при себе си, привързаха добитъка на сянка, възрастните от полето изведнъж се изплашиха да не би някой да посегне на децата им, затова всеки прибра детето си, да е по-близо до него, да му е под око, да го вижда и да чува гласа му. Човешките гласове в полето омекнаха, сломиха се, гибелта на момчето сякаш направи мъжете безпомощни; па и безсмислено щеше да бъде изведнъж всеки да вземе мотиката, косата, бухалката или да нарами пръскачката-машина и да почне да пръска

лозето, да вземе вилата и да почне да преобръща откосите. Едва-едва се усещаше движение на народеца из полето, но това слабо раздвижване само подчертаваше вцепенението на възрастните. Природата, и тя мълчеше, поела дълбоко въздух, не бързаше да въздъхне, могъща в своята неподвижност, покръстена посредством оброците, но останала езичница по душа.

Нито едно природно, бедствие, читателю, не прави човека така безпомощен, както го прави смъртта или угрозата от смърт, или трагичната безпомощност на децата. Ще си позволя да отида малко напред, тъй като и спомените ме тласкат напред и макар че е знойно лято, ще се помъча да вместя зимна виелица посред лятото.

* * *

Ако половината от живота си живях на село, то другата половина живея в града, но трябва да кажа, че макар и заобиколен от сиви жилищни сгради, наричани в града жилищни блокове (точно блокове са, читателю, те не са нито къщи, нито караулни помещения или митници, както би казал чичо Гаврил, а именно *блокове*), та макар и да живея сред тях блокове, понякога, по каприз на въображението, вметвам между тях било църковната нива на Свети дух, било Циновото лозе, синкаво от разтвора, ще разхвърлям между тях вълча ябълка, замислен кон, геранило, клекнало куче, малко птици ще пусна да хвъркат, някоя и друга сврака стърчи на покрива, циганско петле или шъркел се разхожда из двора посред найлоново пране, дори в къщи ще си позволя понякога да вметя пчелояд между цветята на прозореца или сърдит бръмбар, обърнат по гръб върху килима, или пък пъдпъдък, дето шуми с пера и се обажда недоволно: „Мър-мъру!“

Знам, че това са трохи от минали времена, празни коруби, сенки и прочие, избледнели и почти лишени от миризми, защото миришешите на сажди градове убиват всякакви миризми, тъй както и всяка книга и всичко написано не са в състояние да обгърнат и да съхранят в себе си живия живот, а по-скоро го изпепеляват, защото те са като комините над огнищата – свидетели на огъня, негова тяга и направление, – но когато магията на огъня изчезне, в комините остава да свири само студена тяга и се носи дъх на пушек и сажди; това е предназначено за душата на читателя. Една написана история може да изтръгне сълза от читателя, но тя по никой начин не може да стопли ръцете му, ако те са премръзнали. Макар и да борави с телесни, т.е. видими неща, книжнината не изпълнява телесни задачи, тя не докосва тялото ни, а се стреми да докосне духа. Пък и не само книжнината, ами и човек, когато се съсредоточи в заобикалящия го материален свят, се мъчи да се докосне до неговия дух, т.е. до същността му.

Архитектурата, макар и невзрачна, е проява на човешкото въображение, сама по себе си тя е мистична, неразгадаема, чужда, защото е лишена от природа, и затуй, като тъгувам, понякога произволно смесвам в нея природа, пчелин, горски мравуняк, змийска риза, промъкваша се на пръсти река, гола жена, къпеща се в реката, замислена чапла или просто големи селски кокили, които се разхождат било групово, било на двойки или пък съвсем поединично, заваяни някак, самотни и нелепи сред бетонния градски декор.

Слава богу, че ако природата отсъствува от градовете ни, то ние все още не сме в състояние да се барикадиране срещу сезоните. Сива мъгла или есенен дъжд, летен гръм или градушка, меко запролетяване или зима все още са гости на градовете ни и в дворовете, и в градините зиме най-спокойно изникват бели снежни човеци и като ги открием първия ден още с първия сняг, ние изведнъж се подсещаме и откриваме, че в града все още живеят деца.

Снежни човеци, деца, сурвачки... Нова година е, живея в София, имам син, голям колкото и аз съм бил голям, когато седях свит сред вълчата ябълка в църковната нива и на един хвърлей място от брода, край мене клечаха глухонямото и кучето, а в края на нивата се чуваше как чичо Гаврил вика: „Амин! Амин!“... Момчето играе на двора заедно с другите момчета, викове се носят, децата се бият с шарени сурвачки, търкалят големи снежни валяци, издигат ги един върху друг и правят с тях снежни човеци. На всеки снежен човек в пояса забиват по една пьстра сурвачка. Сняг се сипе спокойно, равно, монотонно, усуква се край прозорците, както другоселецът с циганските очи от Старопатица се усукваше и разсукваше, отдалечавайки се от църковната нива на път за селцето.

И изведнъж сред смеха на децата, идващ откъм монотонната снежна завеса, се чува експлозия, писъци, звън на счупено стъкло, трясъци на врати, човешки викове, плач, бързи стъпки по стълбите, учестено дишане, викове, отново плач, бъркотия, в бъркотията отварям вратата, деца стоят пред вратата, сред тях и синът ми, педя човек, с две големи уши, с очила и скършена на две сурвачка. Червени петна пламтят върху лицето му, иззад рамото му се показва още едно момче, и то с червени петна по лицето. Възрастни хора се струпват, незабележимо някак, като гъст дим нахлуват по стълбите, говорят за взрив, говорят за очите, говорят за бърза медицинска помощ.

Децата стоят като каменни на каменното стълбище, нещо ме раздвижва, вземам момчето на ръце, гъстият дим от хора се тълпи подире ми, издалеко дочувам, че децата, като играели в снега на двора, видели как от едно място сред снега нещо дими и изпуска искри и като го наблюдавали, димящото и искрящото експлодира насреща им с ослепителна светлина, обгаря ги, ще помислиш в първия миг, че е атомен взрив. В новогодишната нощ някакви веселяци са правели илюминации със стари охладители от моторите на реактивни самолети. Температурата, която се развива при тази експлозия, е толкова много висока, че разкъсва и свлича външната ципа от очите на човека. Кои други са гледали към

експлозията? Нашето момче само било обърнато с лице към нея, другите деца били гърбом. „Виждаш ли?“ – сещам се да попитам момчето и гледам как очите му през очилата се зачервяват и се пълнят с вода. „Виждам, виждам!“ – казва момчето, ужас се таи в дъното на пълните с вода очи. „А виждаш ли ей там на улицата нещо?“ – питам го и соча към улицата, защото не съм сигурен дали детето вижда. „Виждам – казва детето, – това е кон, кара въглища... А, конят падна!“

Конят наистина падна.

Тук улицата е стръмна, човекът подпираше тежката платформа на гумени колела и биеше коня с камшика, платформата се подхлъзна назад, конят застана ребром, в следващия миг предната колоос тъй се изви, че платформата се наклони застрашително и падна върху краката на коня. Конят се свлече като подкосен под платформата, чу се хрущене от чупене на кост, глухо процвилване и викът на коняра: „Ей! Ееееей!“...

Вратата на ИСУЛ ни посрещна с метален вой, детето се обърна назад да погледне през рамото ми какво става с коня и после по стълбите ме питаше какво ще стане с коня, ще се изправи ли, дали не са счутили крака му, защо нещо изпука, защо конят проплака, защо човекът рече: „Ей!“, защо е натоварена толкова много каруцата, нали ще го изпрегнат сега коня и няма повече да го впрягат? „Няма, няма!“ – отговарям механически, търся от врата на врата, само сестри и лаборантки намирам из кабинетите, после жена в бяла престилка ми обяснява нещо за дежурния лекар и че ей сега ще позвънят на дежурния лекар, той е в къщи, винаги го викат по телефона.

Снегът навън продължава да се усуква и разсуква и да се стеле равномерно и монотонно, същински другоселец във ветровитата и нанагорна улица. През неговата завеса се вижда на улицата падналият кон, неколцина минувачи, от дъното на улицата се задава кола, спира при падналия кон, от колата излиза човек с чанта.

Вратата на лекарския кабинет се отваря, строга жена влиза в кабинета, тя е боса, по къси чорапи, жена, вдигната внезапно от топлото жилище, не е имала време да се обуе. Дежурната лекарка веднага започна да изтегля със спринцовка кръв от вените на детето и да я инжектира в очите му. Детето седи свито и смалено в своя стол колкото една запетайка. Стана ми изведнъж страшно и безнадеждно, очите почервеняха, нямаше на какво да се опра, белият кабинет се разлюля под краката ми. Може би съм щял да припадна.

Лекарката, без да ме поглежда, ми каза много строго да взема бързо онзи бинт, да го разсуча и да го навия на руло, защото ще й трябва. „По-

бързо – говореше тя, – моля ви се, не се туткайте, нали не боли – питаше малкият. – Ето още малко, и свършваме, юнак си ти, герой, късмет слава богу!“ , а на мен заповядваше: „Идете до прозореца, там е по-светло, и пипайте бързо, защото ние с юнака почти свършваме. Само че внимавайте де, вие го усуквате, не го навивате!“

„Да, да“ – казах машинално и почнах да разсуквам бинта. „Недейте се обръща към нас – заповяда ми лекарката, – тука ние си имаме една малка тайна. Нали си имаме тайна?“ – попита тя момчето. То нищо не отговори, изглежда, е поклатило само глава.

За известно време те замълчаха.

Мачках бинта в ръцете си и гледах навън през прозореца как снегът продължава да се усуква равно и монотонно, как заспиваше падналата платформа е каменни въглища, хората, струпани край платформата, онзи човек с чантата, клекнал край коня. Видях, че рови в чантата и изважда от нея голяма спринцовка. Гореща пот ме избива, независимо от всичко случило се разумът съвсем хладно започва да съпоставя факти, вдига първо лекарката от нейното жилище, за да я накара да бърза през снега, после един ветеринар вдига от жилището, за да помогне на падналия кон, после разумът студенокръвно, като жаба, обработва, смесва, отделя и съпоставя двата факта – момчето и коня. Очите на момчето са станали алени, без да се обръщам назад го виждам как седи свито като запетайка, отпред през снега виждам как конят повдига глава, държи я неудобно нагоре и изведнъж я отпуска. Купчината хора един по един се разпръскват, край преобърнатата платформа и край неподвижно падналия кон стои само каруцарят. Зная, че счупена конска кост не зараства и че в такива случаи пострадалото животно трябва да бъде убито.

То лежи сега и изстива постепенно, снегът върху него става все по-бял и по-бял, почти спира да се топи...

Вече не се топи.

„Ние сме готови! – рече лекарката. – Можете да дадете бинта.“

Обърнах се и видях в стола същата запетайка с бяла превръзка на очите и странно отпуснато лице, спокойно, омекнало, стихнало, мечтателно и скръбно.

Взех детето на ръце, за да го изнеса от стаята, то ме попита: „Татко, ти ли си?“...

По-късно ме разпознаваше веднага сред другите хора, с жена ми дежуряхме денонощно в болницата, всъщност нямаше ни нощ, ни ден, а монотонна и равна смяна на светло и на тъмно.

Една сутрин поведох детето за ръка по дългия коридор за

рентгеновия кабинет, трябваше да почакаме, детето клекна в коридора, като се подпря с гръб на стената. Бяхме само двамата с детето, клекнах до него, продължавах да държа ръката му. Медицинска сестра премина с кънтящи токове по коридора, момчето се ослушваше, наклонило на една страна глава към отдалечаващите се кънтящи стъпки на медицинската сестра. Тогава ме попита какво стана с коня. Убиха коня и го вдигнаха от улицата, дойдоха други коне с празна платформа, претовариха въглищата, мъже избутаха платформата, снегът заличи всички следи от произшествието. Убиха коня, но и на момчето казах, че са го изпрегнали, че са го вдигнали от улицата, че са се карали много на каруцаря, а той, горкият, никак не могъл да се оправдае, после тия, дето му се карали, се наложили за платформата и я избутали чак горе на билото, а конят вървял подир платформата и най-нехайно си махал с опашката.

Детето се усмихна под бялата превръзка.

Носех кесия с домати, попитах го иска ли, то рече: „Може!“ – и протегна ръката си напред. Кесията шумеше в ръцете ми, докато извадя домата, ръката на детето се насочи към шумящата кесия. „Червен ли е?“ – пита ме. „Червен е – казах му, – този е най-червеният.“ Изяде го, все така наклонило главата на една страна, лицето продължаваше да е стихнало и успокоено. Но колкото по-спокойно бе лицето на детето, толкова повече нещо ме стискаше за гърлото. В рентгеновия кабинет момчето ме попита червен ли е рентгенът, казах му, че е червен.

Лекарят махна превръзката, за да направи снимки, и тогава видях, че целите очи на детето са черни като изгаснали въглища – бяха станали черни от съсирената кръв. Черните очи ме гледаха разсеяно, едва ме съзираха. Лекарят тури отново превръзката, излязох с детето в коридора и този път то ме попита дали и коридорът е червен. „Почти – казах му, – обаче най-червен е рентгенът, там даже имаше и червена електрическа лампа. Съвсем червено е...“

„Ами да – рече момчето, – той е червен...“

Постоянно питаше: денем ли е, или нощем. Вали ли, студено ли е, това червено ли е? Изглежда, че смяташе всичко заобикалящо го за червено. Снегът продължаваше да вали, безизразен, равнодушен, пълен с безсмислица. Детето лежеше в леглото и не само лицето, но и ръцете му изглеждаха успокоени. Като го гледах нощем по време на будуването, си припомних моето няма детство и се мъчех да отгатна сам за себе си кое е по-страшно – немотата или слепотата у човека. Покрай сина си тогава пожалих и немия откъс от своето детство, щото все си мисля, че не са ме пожалили достатъчно в ония години. И кучето Балкан опростих, и

децата, дето искаха да им кажа *ракитаџи*, и цялото селце опростих, и всичките му жители, защото кой повече, кой по-малко, а най-вече несъзнателно ми е нанесъл някаква обида.

Тъй ние, без да съзнаваме, обиждаме гръблъото, защото вместо в лицето го поглеждаме в гърбицата.

Ден из ден ставах все по-равнодушен към всички, не намразих хората, но и не ги обикнах, просто те се отдалечавах, сякаш водовъртежи бяха се сгромолясали и бяха отнесли всички понтонни мостове към хората...

Един ден в къщи заварих милиция, милицията бе намерила сред снега в двора още една неексплодирала бомба, специалисти я взривили в камера, за да разберат силата на взрива и каква температура развива. Четири хиляди градуса била температурата, тази температура всъщност е разкъсала външната обвивка на очите, но слава богу, че детето е извън всякаква опасност и ще възвърне отново зрението си. А милицията сега е тук, за да проведе своя разпит и да издири виновниците. Не знам защо, но присъствието на милицията не ме засяга, може би трябва да попитат в отсрещния апартамент, живеем в една сграда, те също знаят толкова, колкото и аз зная. Касаело се обаче за виновниците, трябва да се потърси възмездие, мигар може ние, възрастните, пълнолетни хора, да се веселим, като с веселието си създаваме угроза за децата и за цялото подрастващо поколение! Така е, съгласявам се с милицията, нещастieto просто цяла нощ е дремело в снежната преспа на двора, за да посрещне децата с шарените сурвачки: „Сурва, сурва година, до година и до амина“, повече от това не мога да кажа, защото не знам нито кой се е веселил, нито каква е силата на взрива, нито каква е силата на възмездието. От всичко ме впечатлява само обстоятелството, че неизбухналият експлозив е бил взривен в камера.

Милицията неохотно напуска жилището ми, за да влезе в жилището на съседите.

А съседите само това и чакат, да им дойде милиция в жилището и да седнат да ѝ обясняват до най-тънки подробности като как е станало всичко. Пръв почва мъжът, още на вратата, как бил слязъл в мазето да нацепи под-палки с брадвата, как бил замахнал с брадвата и т.н., и т.н.

Възмездие ли?!

Седмица по-късно прибрахме момчето в къщи, то вече ни виждаше, виждаше белия сняг навън, виждаше преобърнатите или осакатени от експлозията снежни човеци в двора или виждаше как някой кон тегли тежко натоварена платформа с въглища по улицата и ме питаше: „Нали

не сяха да запрягат вече коня?...“ То не знае за падналия кон по нанаторнището и вярва, че конят продължава да живее, то още не знае, че на мястото на падналите коне впрягат нови, защото в тоя живот ремъците трябва да бъдат винаги опънати, ако искаме товарът да се търкаля върху колелетата. Съсирената кръв не искаше да си отива бързо, тя стоеше под клепачите като сажди и тези сажди дни наред ни напомнях за нелепицата.

Но човек много скоро попада във водовъртежа на своите делнични грижи, едно по едно възстановява разпокъсаните понтони към заобикалящия го свят, децата тръгват по своите детски игри, ето ги, качват се на велосипед вече, подир велосипеда идват летните кърки, подир тях сколуфите край ушите почват да се издължават, гъст мъх набъбва под носа и един ден най-неочаквано, след като е минало време, в Съюза на писателите ще срещна полупозната жена. „Пазите ли момчето?“ – пита ме жената и тогава изведнъж се спирам на стълбите, гласът ме връща в лекарския кабинет на ИСУЛ, пръстите усещат осезаемо меката материя на усукан бинт. „Доктор Баналиева, вие ли сте, извинете, тук това стълбище е малко здрачно, не можах да ви позная в първия момент, по каква работа тук, мога ли оа ви помогна с нещо?“ „Благодаря – каза жената, – вече свърших.“

Тя била идвала в Съюза на писателите относно снемането на посмъртната маска на писателя Чудомир.

Това исках да разкажа на читателя, като отидох малко напред, а сега ще побързам да се върна пак назад, в полето при църковната нива Свети дух, защото идва дъжд и трябва да се подслоним на сушина: бебетата под шаячни *лулила*, възрастните под дърветата, добитъкът под дъжда.

* * *

Тихо преваля, шепнешком, дъждът бърбеше в шумата на дърветата, из царевиците, през градините, отшумя, сякаш бос човек беше изтичал на пръсти край нас, изми спареното лице на летния следобед, мъчеше се да заличи следите от гибелта на момчето; смеси се човешка и небесна сълза, показа се слънце, котловината заискри златна и сребърна, натежала от топла роса, ярка, многоцветна дъга се изви – тя започваше от голямата бука в Керкезката гора, издигаше се над гората, над селцето с турските и християнските гробища, над синкавите лози, спускаше се полегато и опипваше къде да стъпи: в лозята ли, в оброчищата ли, или в пчелините. Светът под дъгата се смали, стана толкова дребен, че можеше да

се побере в една шепа.

И когато дъгата най-ярко пулсираше, като че бе жива, откъм Керкезката гора изтрещя изстрел, чуха се виковете на горския. Дъгата трепна наранена от изстрела и тогава ние всички видяхме как от гората се издигна човек, взе да се катери по дъгата, в едната си ръка носеше брадва. Той изтърва брадвата, тя светна в небето като знамение и падна в Керкезката гора. Човекът ни напред, ни назад, да се върне за брадвата, не можеше, защото от гората се чуваха виковете на горския, затуй той продължава да се катери по дъгата, стигна билото ѝ чак в средата на небето, затича по него, както другоселецът с циганските очи беше минал чевръсто по моста, спусна се по нанадолнището и се изпързала право в пчелините при оброчищата. Един галош бе паднал от крака му, та се хлъзгаше малко по-бавно, настигна си стопанина и падна и той в пчелините, но малко по-настрани, сред висок треволяк и коприва. Човечецът взе да се лута и да си търси галоша, а от Керкезката гора се показва горският, с пушката, с униформената зелена капа и с брадвата на селянина.

„Гледай ти, сиромаш човек, крилат ангел! – почнаха да говорят нашите. – Кога се види натясно в гората и горският гръмне подире му, като няма накъде, по дъгата ще се изкачи, ама пак ще се измъкне от властите! Жалко само за брадвата!“

Горският свиреше с уста, крачеше през росата и като минаваше покрай работещите из нивите, викаше: „А да ги видя сега контрабандистите, дали пак ще бастисват Царската гора!“ Чичо Гаврил го пита кой е бил в гората, какво е правил там, избягал ли е, да не е някой другоселец, наш човек едва ли ще посегне да сече държавно дърво.

„Ами, едва ли – клатеше глава горският, – ваш човек беше, аз на всичките ви познавам брадвите, това са все цигански брадви, вие фабрична брадва още не сте внасяли в селцето.“ „Брей, брей! – клатят глави нашите. – Виж ти, то наистина е така, сигурно голям зор е видял човекът, за да изпусне брадвата си, да не си гръмнал случайно в него, та за едно дърво да пребиеш човека!“ „Не може без зор!“ – обажда се Брайно градинарят. „В него не съм гръмнал – рече горският, – но на всеки случай съм сигурен, че куршумът още свири в ушите му.“ Чичо Гаврил ласкае горския. „Горски, ти такава яка примка си турил в гората, че човек да избяга от тебе требе да стане на възнесение господно!“

Горският премина през цялата котловина, за да го видят всички работещи в нивите, че е конфискувал някому брадвата. Тук се спре, там се спре, всички го разпитват едно-друго, обаче никой не обелва зъб да каже, че е видял човека как се катереше и как бягаше после по дъгата, та

прехвърли цялата котловина и падна чак в пчелините, и още се лута там из треволяците, търсейки галоша си. Селцето си има свои малки тайни, тях властите никога няма да узнаят...

Дъгата над полето изтънява, разсейва се, става бледа, прозрачна, цветовете един по един чезнат, докато на края остане само синьото небе. Ще сметнеш, че се е появила само за да може човекът да избяга по нея от горския.

Слънцето клони на запад, надвесва се над берковските планини, като че ли някак гърбом застава към нас, обърнато с лице към земите отвъд венеца на сините планини.

Ние не можем да се качим толкова високо, та да погледнем отвъд планините. Но и тук има какво да се гледа, откъм селцето с дрънчене се задава черен локомотив с пречупен на две железен комин, теглен от три впряга биволи. Едно по едно покрай локомотива и отподире му се събират деца, ние с глухонямото също тръгваме през реката, следвани от кучето, да посрещнем черното гърмящо чудовище. Биволите ни гледат с бялото на очите, черни и те като локомотива, и някак естествено се свързват с него, та стават като една обща машина.

Пред моста другоселците ги спират да си починат, щото трябва да изтеглят тежката машина по леко нанагорнище, половината деца се струпват на моста, другата половина под моста: да гледат дали дървените греди ще издържат локомотива. Ние с глухонямото също нагазваме в реката и чакаме чудовището с биволите да се покачи на моста.

И ето, биволите се изгърбват, машината зад тях се разклаща, стривайки на прах чакъла изпод колелата си, покачва се върху моста и изведнъж мостът се разтърсва, почва да скимти, да скърца и пука, прах се посипва над реката, ситен пясък, глухо стенание. Дървените ребра се огъват, кучето, щом чу моста да скимти, подви опашка и се отмести встрани. Перилата заедно с покачените върху тях деца се тресат, тежко стъпват биволите, лениво се поклаща пречупеният железен комин, търкалят се бавно светлите шини на колелата, но мостът не пада, само пш-ка, пука, разтърсен чак до основите си. Биволи и локомотив се изтеглят, за да продължат пътя си през полето, а децата още дълго време остават да се лутат върху моста или под него.

Кучето ни повежда към църковната нива, с глухонямото тръгваме подир него, момичето хвана калинка и я затвори в шепата си. Встрани от нас се вижда как локомотивът се изтегля през полето, колелетата му се закриват от кукурузите, биволите, и те почти наполовина са скрити, както и другоселците с плетените антерии.

Тромаво и тежко изглежда всичко, бавно и тържествено, почти епично, като че самото време се бе изтъркаляло тромаво по гърба на селцето, селцето бе се разтърсило, бе проскимтяло с всичките си кости и отново бе застанало мълчаливо загледано в люлеещата се между бреговете река.

Денят постепенно преваля, баирите сякаш малко са се раздалечили един от друг, берковските планини в дъното също се отдалечават.

Сивата крачеща чапла се засилва по реката, дълго подскача и размахва крилата си, докато набере скорост, повдига се от земята и почва да лети плавно над обраслите с гора речни брегове.

Привечер край Свети дух се изтърси църковното настоятелство, пак босо, общата вързани за връзките, прехвърлени през рамо, за да се икономисват подметките им, с църковното настоятелство върви и един кон с рязани уши; поради това, че ушите му са отрязани, главата му изглежда почти змийска. Конят гледа диво, главата му е постоянно вирната, щом съзира Циновите коне, почва да цвили. Циновите коне изправят глави, оглеждат го и те процвилват. Цино събира с жена си окосената люцерна, товарят я в каруцата, ямурлукът от лулилата е махнат. Исайко люлее ревящото в люлката бебе. Коня води най-добрия ездач на селцето, прекупчик на всякаква стока, заподозреният от властите настоятел, че е във връзка с цигани-конекрадци. Животното е необяздено, буйно и диво, чичо Гаврил, баща ми, пък и цялото настоятелство твърдят, че няма да може да бъде обядено, обаче стопанинът му Павлето си залага главата, че ще го обязди, и предлага да се тури бас – от една страна на баса залага главата си, а от другата страна иска настоятелството да заложат печени овчи глави, дето ги е купило от града: във всяка торба е увита по една печена овча глава. „Ти срещу една глава искаш един чувал глави да заложим!“ „Да, ама къде е мойта глава – рече Павлето, – па къде са вашите овчи глави!“

В пазарлъка се намесват и градинарят Браино заедно с Младенчо, Младенчо е слязъл от лозето с празната пръскачка. На края се споразумяват: ако Павлето успее да се качи на коня, да изядат печените овчи глави, а ако не успее, той да заколи една звиска и звиската да бъде изядена.

Тъкмо басът е турен, иззад дърветата се показва горският и веднага предлага на търг конфискуваната в Керкезката гора брадва. Настоятелството предлага на горския да отстъпи брадвата за църквата, а в замяна на брадвата да вземе участие в угощението, щото тази вечер и без друго ще има угощение, независимо от това, дали Павлето ще успее да обязди коня, или няма да успее. Угощението те наричат *овча сватба*, тъй като ще се яде овче месо. Такива сватби се правят често в селцето, те са малки празници, неотбелязани в календара.

„Ти се изпълваш с недоумение и се колебаеш – рече му чичо Гаврил, – а то тука няма място ни за колебание, нито пък да седне човек да се двоуми.“ „То е така наистина – съгласи се горският, – ама нали човек е свикнал, ако не се колебае, да почне да се двоуми или пък съвсем обратно може да бъде. А то, като погледнеш, какво всъщност?“

И той прие да отстъпи брадвата на настоятелството, а настоятелството от своя страна щеше да я продава на пазар, за да събира пари за строежа на църквата. По това време край нивата премина с кучешки тръс свинското стадо на селцето, посред стадото, също тъй подтичвайки в тръс, подвикваше високият стриган циганин, пастирите едно по едно подкараха добитъка към селцето. Из полето изчезнаха шаячните лулила, жени нагазиха в реката и почнаха да се плискат с вода, ситни мушици се появиха из въздуха, бързи лястовици се появиха над реката. На изток с пшкване премина влак, оставяйки гъст дим подире си. Мъжете седат върху тревата, Павлето стои прав, държейки тънката сиджимка на коня. Чичо Гаврил се интересува относно мисията на настоятелството.

Настоятелството, придружено от протосингела, не само че не беше изпросило никакви средства от митрополията за довършване на църквата, ами, напротив, митрополията по най-категоричен начин заявява на настоятелството, че не може да отдели нито един грош за подобна работа, самата тя е изправена пред материални затруднения и трябва да измолва средства от Светия Синод, но и Светият Синод не дава, а, напротив, и не само напротив, но ограничава и изземва част от производството на свещоливницата, продажбата на дъски за ковчези и дава цялото право без остатък на други митрополии, защото те уж нямали толкова много земи, гори и добитък покрай манастирите си, колкото например има Врачанската митрополия, и освен всичко имала и пчелин, имала рибарник и сушилни за сини сливи, обаче тази година пчелата не даде мед, по сливите имаше болест, стадата боледуваха от шап и бог не беше благосклонен; а кога бог е благосклонен – пак същото, защото, както е казано в Библията: ако седемте мършави крави изядат седемте тлъсти крави, пак ще останат мършави.

Ако обаче настоятелството иска, може да потропа на вратите на Видинската епархия, което всъщност от само себе си се разбира: че и епархията едва ли ще може да отпусне нещо, като се вземе казаното от Библията за мършавите и за тлъстите крави, и че нищо друго не остава, казва митрополията на настоятелството, освен сами да си помогнем, както го правят всички съседни селища, ще усвояваме нови земи, ще увеличаваме постъпленията от арендуване, самите такси ще трябва да се увеличат, за да не бъдат те символически, а тъкмо обратно, а и ще бъде също така препоръчително да се наемат и изполичари, но това не го казва митрополията, а го само намеква протосингелът като възможност, а то, разбира се, къде може да се дава на изполица и да се вземат изполичари и къде да ги търсиш тия изполичари, когато едва-едва сме се научили да

арендуваме, и то с най-чиста загуба, за три години аренда на нивата Свети дух едва се събраха пари за кръст на оброка Свети дух.

Излиза, че цялата нива Свети дух каквото даде, то оброкът Свети дух го изяжда, а през това време другите митрополии вече имат цели параклиси и според намекуването на протосингела може прочие да се направи прошение до централната община да отдаде безвъзмездно пустеещите общински пасища и перекендетата при топографското дърво.

След смъртта си притежателят на перекендетата не е оставил никакви наследници и следователно по тази причина перекендетата минават към общината, а общината в никакъв случай не стои по-високо от църквата и може вследствие като се вземе пред вид, че не стигат пари, да се обмисли и се освети при топографското дърво нов оброк и ще бъде тъкмо на място, защото там околността е градобитна и там естествено ще е най-подходящото място за оброк, градобитнината ще бъде отместена с божия сила и с освещаване, а не както правят по други селища из царството: да поддържат оброчища само на такива места, дето е по-височко и се вижда отдалече, а не, дето е градобитно или засушливо. То и на всичко трябва да е оброкът, за да се вижда, ама същевременно и на проклето място трябва да се тури – прокълнато или езическо, – та като се покръсти мястото, хората да се убедят в смисъла на покръстването.

Защото никаква друга надежда не остава, казва църковното настоятелство, и то го знае по най-категоричен начин, няма дори нужда да бъде подсказано с намек от протосингела или от митрополията, защото подир отказа то се залавя с размисъл и след съответния размисъл разбира, че няма и няма, обаче протосингелът посъветвал настоятелството да потърси дарения, било в имот, било в пари или друго имущество.

Тези дарения се правят обикновено от грешни хора: кой извършил убийство, кой кражба, кой изнасилване, кой присвоил имущество на сираци и прочие, и прочие. Това добре, но след главоломен размисъл църковното настоятелство изповядва пред протосингела, че в селцето ни нито някой е убил, нито е откраднал, нито е присвоил имущество на сираци или пък да е изнасилвил – а, напротив: него са го крали, присвоявали са имуществата на сираците му, убивали са го и са го изнасилвали.

„Тежко ви – рекъл тогава протосингелът, – тежко ви, щом не носите зло семе в себе си!“⁴, а църковното настоятелство след известно колебание заявява най-отчаяно на протосингела и най-главоломно, че ако е работата, за зло семе, то го ние имаме, но не е още поникнало.

Подир което мъжете излизат извън града, събуват старите си вдървени обуца и поемат боси по обратния път към селцето, потънали

всички в дълбок размисъл относно злото семе.

„Амин!“ – рече чичо Гаврил по повод на злото семе и се впусна да обяснява, че ще поникне и нашето семе, тъй както е поникнало семето на вълчатата ябълка, вълчи или кучешки сугреби ще хвърляме върху него, пак няма да дадеме да изсъхне или да го разнесат птиците. А това за арендуването дето го предлагат, те имат много здраве, каза чичо Гаврил – ами че вие – възмути се той – на паралелопипед я направихте тая работа!

Като чу *паралелопипед*, църковното настоятелство подсмъркна, а Павлето се вейна на необяздения кон и препусна с него право през нивата ни, през лъвската трева и през сухите откоси на Циновата люцерна. Изненаданото животно се мятеше да отхвърли ездача от гърба си, но ездачът се бе впил в него като кърлеж и докато ние се усетим, кон и ездач разплискаха водата в реката и изчезнаха зад дърветата. Кучето се спусна с весел лай подире им. „Луд човек!“ – рекоха жените. Циновата жена си плюеше в пазвата, подръпваше си ушите и цвъртеше с уста, щото много се беше изплашила. Брайно се удари с ръце по бедрата и извика: „Бре, ще изпотъпче зарзавата!“

„Що вие не обяснихте на митрополията и на протосингела, че искаме ние църква или нови оброци не защото сме грешни или защото сме праведни, ни грешни, ни праведни сме ние, а защото сме българи, а не турци, защото сме село още от римско време, а не катун на влашки цигани-конекрадци и вретенари, и че то може ли село без църква, без гробище, без оброчища и чешма и като няма пари за църква, откъде да се вземат тия пари, от залъка на тоя народ ли да се вземат, от тая мършава земя ли, или откъде? Че ние – рече чичо Гаврил – да не сме свещоливница бе! Ай да им се не види и на протосингела, и на перекендетата, и на главоломностите!“ (Той употребяваше думата перекенде в смисъл на чуждо тяло; перекенде е имот в чуждо землище, за чичо Гаврил духовенството беше също така имот в чуждо землище.)

Колкото обаче читателят е разбрал от цялото това изложение на настоятелството, допълвано и дообяснявано ту от един, ту от друго от членовете му с най-доброжелателни и отчаяни усилия за внасяне на повече яснота относно мисията, поради която причина се доведе до пълна безсмисленост, толкова и аз съм разбрал тогава, подсмърчайки заедно с глухонямото край насядалите в тревата мъже.

Имаше обаче едно полезно зрънце в цялата тази бъркотия и безсмисленост, изгърсена на нивата Свети дух, прозорливото око на чичо Гаврил го забеляза, то бе небрежният намек, турен уж случайно или

изгърван по погрешка и омотан след това в безсмислени думи, а именно: арендата. Митрополията искаше да увеличи наема на арендаторите, за да събере допълнителни средства от църковните ниви, пръснати като лишеи по цялата ѝ територия, или, с други думи, искаше да бръкне в джобовете на сиромашията, които и без това бяха изпразнени...

Не помня съвсем точно, но мисля, че още две или три години настоятелството не посмя да покачи цената на арендуването. Подир това мъжете се заговориха за момчето, паднало от голямата бука, за небесната дъга, за бягащият човек по дъгата (дано човекът си е намерил галоша из пчелините, там има толкова буйна коприва, бъзак и всякакви къпинаци, че вол ако се изгуби, трудно ще се намери, камо ли един галош да намериш, обаче нейсе!), заговориха се още за кучето, паднало в кладенеца, за локомотива на другоселците и за другия другоселец от Старопатица, дето се усукваше и разсукваше по пътя за селцето.

„Що не ми казахте по-рано – рипна се изплашен куцията четник, – това е Мустафата! Глей го ти Мустафата къде се появи! А щеше уж да седи на кантона!“ „Циганин ли е?“ – попита чичо Гаврил, куцията работник от железопътната чета каза, че не бил циганин, Славейко Георгиев се казал, ама понеже боята му такава, всички му викали Мустафа.

Щом куцията работник от железопътната чета се рипна изплашено, горският също стана, нарами карабината и описвайки широка дъга, се изкачи отново по билото, за да види няма ли пак някой контрабандист да се появи привечер в гората. Слънцето залазваше на запад зад планините, отиваше да освети други царства, дълги сенки легнаха в полето, добитък и хора на тумби, на тумби вървяха към селцето, щъркелите, и те тръгнаха да се прибират, полето постепенно взе да запустява. Брайно запретна крачоли и нагази сред своя зеленчук да го полива. Из полето само Павлето продължаваше да се мярка през нивите и градините, бродираше полето на зиг-заг, подвикваше весело, впит в безухия кон, неизвестно откъде, как и по какви пътища попаднал в ръцете му.

„Тя се видя – рече главният готвач на сватбата на сръбския крал, – че тоя кон ще изяде овчите ни глави!“

Тъй този летен ден избледня по залез слънце и кога и ние си тръгнахме заедно с църковното настоятелство, водени от спялата петромасова лампа, подире ни, надничайки из сенките на дърветата край реката, иззад храстите и смълчаната Керкезка гора, се появи стокракият летен здрач и нагази безшумно в полето. В острите миризми на ливади и на дива билка се смесиха миризмите на студена пепел от пътя, на пушек от комини, на торища, замириса на домове. Отвъд селцето се появи

бакърено зарево, трептящо и подвижно, там горяха варниците при варовиковите кариери.

До разсъмване това зарево щеше да трепти, будно и спокойно, засанало на стража, вторачено в заобикалящия го нощен здрач. Щом видяха тъмнината, жабите веднага изпълзяха от леговищата си и почнаха да надават високи викове.

* * *

Подир жабите от леговищата си наизлязоха духовете, водните таласъми, вампирите, самодивите – цялото суеверие на всички 473 жители; и сред тях бяхме и ние с глухонямото, тайни знаци, точки, небесни трохи или дявол знае що. Звездното небе ни похлупва, осеяно също тъй с тайни знаци, трептящи точки, небесни трохи, или дявол знае що. Някоя небесна троха се отронва, оставя светла чертичка подир себе си. Чертичке, чертичке!... – викам си на ума на чертичката.

Глухонямото стиска ръката ми, води ме за ръка, зад нас тупат в прахта босите нозе на майките ни, още по-назад тупат босите нозе на бащите ни и на църковното настоятелство, мъжка кашлица се чува зад гърбовете ни, приглушени гърлени гласове, селцето все повече и повече се приближава, разтваря уличките си, вратниците на дворовете, светлите врати на къщите, през отворените врати припламват огньовете в огнищата, мирише на дом и на сын. Глухонямото пуска ръката ми, казва ми нещо със знаци в тъмнината, половината знаци остават неразгадани, щото не ги виждам в тъмното. Може би ми казва лека нощ?

Лека нощ!...

Денят, макар и дълъг, не е стигнал на жителите на селцето да привършат всичките си работи. Затуй селцето се връзва в тъмнината, за да отземе от нея още малко време, да изчерпа летния ден до дъно и сетне уморено да падне чак на дъното на съня, охранявано единствено от кучетата и от кукуругането на селските петли – неговите верни нощни тръбачи. Тези черни отломки, откъртени от нощта, ще си позволя тук само да хроникарам: струпвам ги на едно място, читателю, защото и събитията следваха едно през друго, струпани на купчина в пълен безпорядък.

Безпорядъкът започна от кучия работник от железопътната чета.

Той не можа да намери в къщи Мустафата с циганските очи, нито пък повторната си жена можа да намери. Вратата беше отворена, огънят в огнището изтлеял, край огнището човекът намери турена софра с мезета и пиене. Върху софрата клечеше котка като вещица и го гледаше с

жълтите си очи. Куцащият човек излезе разтревожен от къщи, отиде при църковното настоятелство – настоятелството бе разчупило печените овчи глави в къщата на постоянния опекунин на малолетните сираци в селцето, похапваше си от тях и пиеше вино, според както се беше обзаложило с Павлето относно обядването на коня. Заедно с него пиеше вино и Младенчо и се подготвяше за тъжните си спомени и за сълзата, която по-късно щеше да се търкулне по бузата му. Горският едва беше пристигнал, туриха го на лично място, прибраха пушката му настрани, да не би случайно да изгърми и да убие човек, петролен фенер висеше на пирон и осветяваше мъжете.

Заедно с горския надойде много нощна пеперуда, почна да се върти около фенера и да се блъска в стъклото му.

Като оглозгаха костите и се понапиха, Младенчо почна да си припомня измрелите роднини и пророни сълза за тях, куцащият железопътен работник отиде в къщи да потърси пак Мустафата от Старопатица и като вървеше опипом през градината, чу откъм ямата да се обажда малаче. Той възви към ямата и на дъното на ямата освен малачето видя и жена си, и Мустафата. Донесе фенер от къщи, освети дъното на ямата, седна на ръба, запали си цигара, без да бърза, и докато пушеше заслушан с едно ухо в песните на настоятелството, с другото ухо слушаше какво се бе случило.

А то ето какво се бе случило:

Когато Мустафа се обажда на жената на стария четник, тя веднага го приема в къщата, туря софра, слага гостенина на софрата и по никой начин не го пуска да си замине, без да дочака мъжа ѝ да се върне от мисията до митрополията. Щом се стъмнило, гостенинът попитал къде е онуй място и невестата му казала, че онуй място е в края на градината, той тръгнал през градината, но нали тъмно, нищо не се вижда, както си вървял, изведнъж пропада право надолу, като в бездна, извиква и се блъска в дъното на ямата. Там той заварва падналото кой знае кога малаче, малачето било със строшен крак. Да извика невестата на помощ, срам го било, да мълчи, също не иде. По едно време Мустафата дочува, че самата невеста подвиква от прага на къщата, той помълчал, помълчал и се обадил от ямата. Невестата веднага се удря по бедрата, взема въже и отива да хвърли въжето на гостенина, да го изтегли от ямата, ала Мустафа тъй силно дръпва въжето, че невестата заедно с него полита и пада право долу върху Мустафата.

Куцащият човек пуши и пита: „Не викахте ли никого от съседите?“ „Ами как ще викаме – казва невестата, – ако почнем да викаме от ямата

и дойдат съседи, какво ще си помислят, че сме правили долу в ямата! Ами че те най-лошото ще си помислят!“ Мустафата, и той казва, че не идело никак да викат, щото, като видиш мъж и жена в яма, какво може да си помислиш?...

„И аз същото го помислих в първия момент“ – въздъхва куцацият човек, става и отива да донесе стълба.

Мустафата и невестата се изкачват по стълбата, на дъното остава само малачето с пребития крак. „Ако е така, както казваш – говори куцацият човек на Мустафата, – то ти си, значи, искрен. Но да знам, че си си искрен, ти ще останеш у нас, докато изядеме малачето: ще го заколиме и ще го изядеме! А ако не си искрен, няма да останеш и няма да ядеме малачето!“ „Как няма да съм искрен!“ – възразява Мустафата, усуквайки и разсуквайки се подир куцация работник от железопътната чета...

(И остана Мустафата, заклаха на другия ден малачето, цяла седмица ядоха и пиха с настоятеля, а кога оглозгаха и последните кости и Мустафата си замина за торлашкото селце Старопатица, съмнение почна да гложде настоятеля, че не ще да е случайно това падане в ямата. Но това е вече друга тема или други железници, нашият влак няма какво да прави там.)

Настоятелят заведе Мустафата при църковното настоятелство, там всичко беше оглозгано. Младенчо търкаляше голямата си сълза по бузата и въздишаше в ушите на постоянния опекунин на малолетните сираци в селцето: „Еееех, помниш ли...“ Всички си бяха порядъчно пийнали, в средата седеше горският със зелената си униформа, той продължаваше да разказва как треснал с пушката в Керкезката гора и контрабандистът така се бил изплашил, че тутакси изпуснал брадвата и издимял през гората подобно на вятър.

Някои почукваха с оглозганите кости и искаха още мезе, Павлето влизаше и излизаше в отворената врата, ту нахлупил влашкото си бомбе над очите, ту го тикнал назад върху тила си. И като влезе веднъж с бомбето, позабави се и се показа гологлав, с димящ и цвъртящ тиган в една-та ръка. „Ето мезе!“ – рече той и остави тиганя. И всички се пресегнаха да си вземат от мезето, в мътната светлина на фенера не се виждаше какво е точно, на лук имаше вкус, на чушка и на нещо жилаво и твърдо, месо ли бе, жила ли, кой го знае, но се дъвчеше.

Не бе ни месо, ни жила, ами бомбето на Павлето. Като го наклъцка ситно със сатъра, той го изпържи в тиганя, тури и лук, няколко чушки и го поднесе за мезе. Може да се стори странно на читателя, но бомбето

беше изядено и двадесет години по-късно, като се връщах към старите времена, съживих отново бомбето и мотиви от неговия живот ми послужиха за написването на една новела, озаглавена „Бомбето“... Докато дождаха бомбето и слушаха разказа на горския, мъжете му обърнаха внимание, че в същия този миг може би някой контрабандист бърхта с брадвата си в царската гора.

„Тихо!“ – извика изведнъж горският и се превърна целият на слух.

Той гледаше към гората, но в тъмнината нищо не се виждаше. „Не се чува брадва“ – рече той. „На мене ми се чу, че нещо рече кльц-кльц! – каза му главният готвач на сватбата на сръбския крал. – На вас не ви ли се чу по едно време?“ „Чу се, как да не се чу“ – рекоха останалите, а Мустафата предложи на горския да вдигне карабината и да гръмне във въздуха. Ако в гората има контрабандисти, ще излетят оттам като зайци, щом чуят рева на карабината. „Ами!“ – поклати глава горският. „Ще издмият в същия миг“ – каза на свой ред главният готвач на сватбата на сръбския крал, а горският се надигна с думите: „Мааму стара, ще изтрещя“, взе пушката, пристъпи напред пред мъжете, насочи я нагоре във въздуха и натисна спусъка.

И като изтрещя пушката и изхвърли цял лакът дулен пламък от цевта си, мъжете видяха как цевта се пръсна, горският изрева с всички сили, хвана се с две ръце за лицето и падна от верандата право долу, сред високи градински метли.

Наскачаха долу, откачиха фенера, видяха, че горският е ударен в едното око, разтичаха се, вдигнаха Цино от сън, човекът впрегна конете, натовариха горския, за да го откарат в града на доктор, и никоой не можа да разбере дали по невнимание си бе затъкнал пушката, или нарочно някой му я бе затъкнал – докато ядяха овчите глави и пиеха вино, – за да се отучи от навиците си да стреля и да плаши сиромашията. Много пъти след това съм разпитвал, но и досега не мога да кажа с положителност дали цялата тази покана към горския да вземе участие в овчата сватба, цялото това гостоприемство към униформения и старателен представител на властта е било искрено, или е било тънка примамка?

С това безкрайният летен ден си отиде, останалите будни мъже, и те се разотидоха, газейки направо през изгнилите плетове, обсъждайки ослепяването на горския, селцето постепенно потъна в мирова тишина и когато всички взеха бавно да потъват в съня, се чува отново трясъци и викове.

Полунощ трябва да е било.

Викаха от къщата на човека, получил премия два ку-бика чамов

материал за дограма на къщата. Сам човекът викаше, колкото сили има: „Дограмата! Дограмата! Ах, вълците!...“

Ломеше се, трещеше и се цепеше дърво в ношта, врати и прозорци излитаха с трясък от новата къща на селянина и се разлетяваха във всички посоки из тъмнината.

На сутринта никаква следа не се намери ни от врата, ни от прозорец, просто в полунощ цялата дограма бе излетяла с трясък от местата си и се бе пръснала, като само тек и там бе оставила след себе си по някоя светла треска.

Тая нощ косите на човека побеляха и тогава ние се сетихме за думите на чичо Гаврил, че не е хубаво да правиш врати и прозорци на къщата си на гърба на един убит вълк, защото вълкът, колкото и да му е кучешко семето, е животно митологическо.

Сутринта на бедрото на Мустафата с циганските очи бе намерена една забита от дограмата светла треска и докато остана да прави гости и да изядат малачето, човекът от Старопатица все накуцваше. Той пак се така усукваше и разсукваше, когато ходеше, но се усукваше и разсукваше с малко заекване по причина на нараненото си бедро...

Чак когато човекът си замина и чичо Гаврил се вторачи в странната му походка, изведнъж спря да работи, подпря се на дръжката на мотиката, вторачен в отдалечаващия се другоселец.

Оня, изглежда, забеляза, че го наблюдават вторачено, защото ускори крачки и като вретено премина край нивата Свети дух. „Какво има?“ – попита баща ми и се подпря и той на мотиката.

Жените, и те се изправиха, надигнаха глави над вълчата ябълка, мотиките им спряха да кълтят по старите римски камъни и отломки, ние с глухонямото също така се вгледахме в чичо Гаврил, питайки с очи какво има.

„Той е! – рече чичо Гаврил. – Това не е никакъв работник от железопътната чета, това е същият оня влашки циганин от Старопатица, дето белите вълци го бяха вързали с въже за шията и го водеха за сухоежбина бос през преспите на църковната нива. Чак сега можах да го позная аз него, щото е с друга риза, а тогава беше с риза от пъстра басма. Глей ти! Като две и две четири ми е ясно сега, че той има някаква връзка с излетялата вълча дограма, той е в най-тясна връзка с вълците, изпратили са го да отмъсти за дограмата.“

„Тц, тц, тц!“ – почнаха да викат жените и се съгласиха помежду си, че съвсем е дошло времето да ни заведат о глухонямото при стария свещеник в град Берковица да ни чете от Библията и че щом ни чете от

Библията, то на нас с глухонямото ще ни се върне говорът, иначе защо циганинът, воден някога с въже за шията от вълците, ще се появи, ако това му появяване не е във връзка с някакво знамение!

* * *

В околийския град Берковица живееше един много стар свещеник близо до една много стара черква; къщата на свещеника беше също така стара и грохнала, както и нейният стопанин. Човекът почна да ни чете от една дебела книга, прекръстваше ни, ръсеше ни със светена вода, пак ни четеше и по едно време ние с глухонямото заспахме. Когато се събудихме, гледам, че старият свещеник също беше заспал. Почакахме го, докато се събуди, човекът пак ни чете от книгата, после си тръгнахме заедно с майките, но нито аз можех да говоря, нито глухонямото.

Момичето беше облечено с избелялата си рокличка на точици, мирахме покрай Иван Базовата „Грамада“, наближихме Йончови ханове¹, там пътят прави остър завой и влиза веднага в мост с високи бетонни стени.

Тропот и цвилене се чу в моста, иззад високите му бетонни стени право отгоре ни връхлетяха полудели коне, сякаш изневиделица се изсипаха върху нас, бяха като небесен гръм, паднал внезапно отгоре ни. Като възстановявам сега спомена, трудно ми е да кажа кой къде е бил тогава, как точно е станало всичко; коне, копита, раззината конска челюст, грива, остри уши, размятана из въздуха и изпокъсана конска амуниция, цвилене – всичко това, събрано на едно място, обгърнато в прах, сякаш бе изстреляно върху ни направо от високите и плътни бетонни перила на моста. Този водопад се изсипа върху нас, преобърна ни и когато копитата на конете отгърмяха по шосето, ние се видяхме пръснати като пилци, натръшкани върху пътя и в шанците.

---

1. В наше време от Йончови ханове е останало само наименованието и пиесата на покойния артист Стефан Савов със същото име. Няколко години подир войната събориха постройките, но минаха още няколко години и берковската община сметна, че е необходимо да се построи отново хан на това място. Ханът ще бъде построен от другата страна на пътя, в триъгълника между реката Бързия, пътя и железопътната линия. В този триъгълник е издигната и малка грамада, за да напомня за Иван Базовата „Грамада“. Истинската грамада е на няколко метра на запад, прерязана на две от железопътната линия. В нея бащата на майка ми, Васил Филипов, заедно с неколцина иманяри бе търсил един смок с бисер на челото, но не бяха намерили смока, а само съблеклото му, т.е. кожата. Дядо ми, Васил Филипов, предполагаше, че смокът е слогар, което можело да се познае по начупената черна линия на гърба на съблеклото. Старата грамада е издигната от минаващите на това място пътници: всеки е хвърлял по един камък с думите: „Проклет да е Цеко.“ Когато за първи път видях новата грамада при Йончови ханове, тъй дълбоко връзани в спомените ми, аз хвърлих мълчаливо един камък, не посмях да произнеса нито една дума, защото за мен мястото бе колкото благословено, толкова и проклето.

В настъпилата тишина пѣдпѣдък мърмореше недоволно под носа си и съвсем близко до нас: „Мър-мъру!“

Кон или мамо извиках тогава, не помня, и сричка подир сричка започнах да възстановявам гласно отделни думи, възвръщах се постепенно към света на говорещите, думите вече не ми изглеждаха така непреодолими, а, напротив – дори и известна ласкавост почнах да съзирам в тях, сякаш с магическа прѣчка пред очите ми диви животни и зверове се опитомяваха, пристѣпваха боязливо и лягаха кротко и послушно в краката ми.

Глухонямото момиче Олга ме гледаше с мъгляви очи така вторачено и напрегнато, сякаш всеки миг щеше да скочи право вътре в мене, както се скача в яма или в отворения прозорец на чужда стая, и да изпотроши всичко, каквото срещне по пътя си. То обаче нито скочи, нито разруши всичко по пътя си, а се разплака безгласно. Едри сълзи се затъркаляха по детските бузи, сълза след сълза, глухонямото продължаваше да ме гледа право в очите и плачеше, нещо ме стисна за гърлото, почнах да плача и аз, двете жени, и те ревнаха и взеха да бършат очите си с престилките, а зад нас из ливадите пѣдпѣдъкът продължаваше да мърмори недоволно под носа си: „Мър-мъру!... Мър-мъру!“ Куцац човек премина диагонално през ливадите, в една ръка стискаше камшик, а в другата си ръка стиска капата си и подвиква: „Я яаа!“ Зад него в ливадата се виждаше преобърнатата каруца, някаква жена се шураше около каруцата. Изглежда, че това беше стопанинът на подплашените коне.

Когато куцащият човек отмина, майката на глухонямото рече:

„Твойто дете проговори, а мойто момиче не можа да проговори и как ще го ожения!“

Двете жени се разплакаха още по-силно, глухонямото постоя, постоя, пристѣпи към мене и ме хвана за ръката. То продължаваше да ме гледа със замъглени очи, но не така вторачено, както в началото, по лицето му преминаха спазми и се усмихна. Сега, като възстановявам всичко и се мъча да го почистя от прахта на времето, да го направя по-зримо и чисто, ми се струва, че в погледа на глухонямото нямаше ни следа от упрек или завист, а само мъка и горчилка. Ако мъката и горчилката на една усмивка можеха да имат вкус, мисля, че това ще бъде вкусът на пелин, на зелена орехова черупка, на мокра кучешка козина – дявол го знае на какво. Тогава аз изобщо не съм си давал сметка нито за горчивината на глухонямото, нито за безкрайната му мъка и не съм изпитвал никакво угризение за това, че проговорих, а то остана глухонямо.

Това ще дойде много по-късно, с годините, ден из ден един въпрос

ще се загнезди в мен, най-неочаквано ще почука с нокът на душата ми и ще ме попита: „Защо ти, мошенико, проговори, а момичето остана глухонямо?“ Споменът ме връща назад върху прашното шосе сред ливадите, напрегнатата мисъл рисува две деца едно до друго върху пътя, две жени трият очите си с престилки, куцащ човек върви през ливадата, а от самата ливада като че изпод краката ни пѣдпѣдък подвиква недоволно: „Мър-мъру!“ После споменът постепенно избледнява, двете деца на пътя изчезват, обаче напрегнатият слух долавя някъде из къщи подвикващия недоволно пѣдпѣдък: „Мър-мъру!“ Дървоядецът почуква с нокът в душата ми, е, добре, подпитва той, ти проговори, а момичето остана глухонямо! За това ли проговори, за да мърмориш и да мѣнкаш под носа си? А пѣдпѣдъкът се обажда: „Мър-мъру!“, сякаш че ми казва: „Мърмори, мърмори!“ „Добре де, питам, да крещя ли?“ „Не, защо, мърмори, мърмори“...

И досега не мога да си отговоря дали тогава глухонямото разбира цялата предопределеност и обреченост на своята немота. Виждам го в спомена си как внезапно се завъртва на пътя и трѣгва решително през ливадата. Премина бързо с босите си нозе през високата трева, спусна се към реката. „Боже – извика майката, – това дете да не вземе да се хвърли в реката!“ И двете жени затичаха през ливадата, като викаха нищо нечуващото момиче. Върбите го скриха от погледа ми, сбързах се и аз подир жените и когато стигнахме до брега на реката, видях глухонямото, обърнато към нас.

Щом ни видя, то започна да хвърля камъни насреща ни, не разреши никой да се доближи до него, а след като се умори, седна гърбом към пас, потопило нозе във водата. Майката го доближи, побутна го по рамото, почна да му обяснява нещо с жестове. Глухонямото гледеше сърдито, по едно време скочи и размаха пред очите ни жаба. Беше я хванало само за единия крак, размахваше я, за да ни плаши, и щом видя уплаха и гнусота по лицата на жените, се успокои, хвана ме за ръка и двамата с него излязохме на пътя.

Вървахме напред с жабата, подире си чувах двете жени да говорят, по-скоро майка ми говореше тихо и успокояващо, а майката на глухонямото скимтеше и хълцаше. От време на време момичето се обръщаше назад, показваше на двете жени жабата и доволно от това, че ги е изплашило или че е предизвикало гнус у тях, ме дърпаше силно за ръката и двамата почнахме да тичаме по прашния път. До едно време жабата издаваше по някой звук, после се отпусна, умълча се и се поклащаше отпусната с отворена уста в ръката на глухонямото, ни жива, ни умряла.

Вървах с момичето и природата се сгромолясваше отгоре ми с всичките си цветове, звуци и животни и на всичките ѝ цветове, звуци и животни можех да отвърна гласно като ехо: жаба, човек, ракитаци, куче, буболечка и прочие.

Отбелязвах гласно всичко, което се изпречеше пред очите ми, леко заеквах, но преодолявах бързо заекването, а там, дете не успявах, и една сричка само ми достигаше да изразя с нея вълнението си. Локомотив премина по моста, пресече пътя ни и ни поздрави със свирката си. Той влезе в слънчогледите, продължи да диша шумно и да се хлъзга между слънчогледите, отдалечавайки се от нас. Железопътни релси вече не се виждаха и колелетата на локомотива не се виждаха, само горната му половина, потна и черна, и хвърлящият пушек и сажди комин. Беше малък локомотив, пращаха ги да подпомогнат тежките композиции по линията за Берковица и се връщаше сега обратно назад, весел, без товар. Наричаха ги чайници. Чайникът продължи да се отдалечава през слънчогледите, обаждайки се от време на време със свирката си. Почнах и аз да му, подражавам, глухонямото надникваше в очите ми, както се надниква през отворен прозорец, и като се усмихваше малко печално и замислено, ми показваше жабата си. И днес виждам горското животинче как се люлее безпомощно в ръката на глухонямото, ни упрек има в него, ни съпротива, а още по-малко някакъв смисъл мога да намеря в него.

Тъй е отредено, изглежда, някъде в спомените ми да виси и да се поклаща гротескно и една жаба!...

Когато баща ми умря, в двора ни най-напред се появиха чичо Гаврил и глухонямото със своята избеляла рокличка; чичо Гаврил дойде, за да рендоса и да скове сандъка, глухонямото бе дошло да ме изведе настрани от смъртта, ако може някак да ме отлъчи от нея. И двамата плачехме безгласно, момичето ме държеше за ръка, триеше сълзите и на двамата с избелялата си синя престилчица и ме държеше обърнат с лице към огромен японски трендафил, разцъфтял ярко и нелепо в този ден, извирил се над нас, пълен с жужащи пчели. Стоим ние двамата между смъртта и трендафила, зад себе си чувам суетня, проплакване и скимтене. Безцелно и празно гледаме в пищния японски трендафил, мократа ръка на момичето стиска мократа ми ръка, мократа престилчица преминава през лицето, за да попие сълзите.

Ден из ден картини от онова нелепо време вместо да избледнеят, добиват все повече плът и някакъв свой таен смисъл, защото ме карат все повече и повече да се ровя в тях и да търся тайния им смисъл. Храстът на японския трендафил се уголемява, завзема едва ли не половината

небе, цветна дъга преминава над него, бели вълци скимтят и ровят в корените му, някъде издалеко, сякаш родени от земната пара, се издигат коне, будни, но спокойни, обърнати са към мене и ме гледат право в очите, готови всеки миг да скочат право вътре в мене и да стъпчат всичко с копитата си.

Ако в такива моменти съм се захванал да пиша, то чувство на вина ме обзема, изпадам в малодушие, разбирам, че ако съм се заловил да говоря, то трябва да говоря от името на двама души и като пиша, трябва да водя помежду редовете за ръка и онуй глухонямо момиче с избеляла синкава рокличка на бели точици и че ако го водя непрекъснато за ръка между редовете, то тогава само ще съумея да открия тайния смисъл на нашите спомени за коне и за живот.

Ако те нямат смисъл, за какво тогава са ни тези спомени и за какво тогава е живян тоя живот, наречен гръмко *поезия!*

Кучешка поезия, милостиви читателю!

* * *

Указ за закриване на селцето: Читателю, преди две години получих писмо от чичо Гаврил, пишеше ми от град Берковица. Няма да цитирам цялото писмо, ще се спра само на онази част, в която ми съобщава за закриването на селцето и за преселението на неговите жители по всички краища на света. Между другото той пише: „Държавата много се колебае дали да ни закрие, или да ни не закрива относно построяването на язовира, ама на края реши да ни закрие, и указ издаде за тая работа, и ни заличи от списъка на населените места, изора селото с трактори, зася райграс, а ние един по един се пръснахме, кой в Берковица, кой в Михайловград, кой във Враца или в Пловдив, до Дунав чак има наши хора и до морето, и навсякъде се те пръснаха, по четирите посоки на света. Ние сме тука най-малко трийсет къщи, много нещо измря, но и много нещо остана, не се затрива лесно пуста семка. Па сме си и изпонаправили нови зъби всичките, човек без зъби не може, щото като си без зъби, срам те е да се засмееш пред очите на човек, все гледаш да се прикриеш с длан, да не види, че са ти изпопадали зъбите, а сега никой не се прикрива в длан, ами приказваме и се смееме и като ни видиш, значи, как се смееме с новите си зъби, та сме се озъбили всичките като умрели. Амин!“

* * *

И при най-голямо усърдие пишещият човек не ще бъде в състояние да предаде всичко на читателя, но все пак нещо ще остане утаено между буквите и думите, тъй както дъждът се утаява в дълбоките следи, оставени от добитъка по пасищата; някъде възклицание ще остане, малко трепет също така, смях и тъга ще се отцедат и ще се просмучат между думите – тъй есенната мъгла ни просмуква с влагата си, дрехите ни натезават постепенно, докато от тях започнат бавно и монотонно да се отронват ситни капки.

Тъй се е търкулнал и оная летен ден, завъртайки в себе си чичо Гаврил и баща ми, градинарят със странния зеленчук, църковното настоятелство, зимен ден ще сместим в летния му полог, усукващият и разсукващият се другоселец с циганските очи, сметнат от чичо Гаврил за влашкия циганин от Старопатица, воден за шията от белите вълци, църковната нива Свети дух, Цино, Младенчовата сълза, кучето в кладенеца, глухонямото момиче, момчето, паднало от голямата бука, добитък, жаби, небесна дъга, горски и суеверия, сляпа петромаксова лампа, митрополия, сива крачеща чапла, пчелояд, вълча ябълка и прочие.

Като завършек на всичко са спомените за конете от Йончови ханове.

Светът в този летен ден не може да бъде посочен нито за пример, нито за поука както на днешния, тъй и на бъдещия човек. Но ако съм си позволил да почукам на съня на този свят, то е, защото за мен той е като въздуха който дишаме, без да го забелязваме, защото този свят е част от онези звена, които пренасят скромно и почти незабележимо ферментите на човека, живата мая, сам този свят е и браздата, и семката, посята в браздата на моя беден северозапад...

Миналото лято заедно със сина си минах покрай кладенчето Батеа, покрай църковната нива Свети дух срещу нивата, от другата страна на реката, се кипрят разкопките на стара римска вила, пъстър фазан стои върху полуразрушена стена и подвиква, цигански петлета с големи гребени се разхождат нервно, пчелояди прехвъркат ниско над реката, черен щъркел се появи иззад червена ракета мина ниско над нас и възви към някогашните пчелини и оброчища. Всички пътища са обрасли с трева, никъде никакъв синор не се забелязва, шипкови храсти са наизлез-ли от Керкезката гора и са наклекали из малката долчина – същински разбойници.

Няма селце, няма улица, няма ги водениците смокинов храст или липово дърво, орех, сливак или трепетлика, сякаш никога нищо не е имало тука. Навсякъде пъп-ле трева, епична и дива, земята под краката

изглежда мочурлива, като че е започнала да се снишава и да потъва неустойчива е, пъшка, издава мехури, някак подвижна се струва на човека, имаш чувството, че стъпваш по гърба на сънено, но живо животно.

Клекнах край реката да разровя и да разчистя затлачен кладенец, момчето съзря в реката непознато за него животно. Почна да вика, погледнах в реката и там видях старата сива крачеща чапла. Тя стоеше все така замислено в бързея, съсредоточена само в една точка.

„Иди да я пипнеш“ – казах на момчето и продължих да изгребвам чакъла от кладенчето. То се сбързи по брега на реката, чаплата го съгледа, обърна се бавно, раздвижи тремавите си големи крака и подтичвайки и подскачайки по водата и по камъните, размаха крила, отдели се от реката и прелетя на безопасно разстояние. Момчето постоя, постоя, загледало в чаплата, нещо съобразяваше, тръгна пак покрай реката, но този път прикрито зад обраслите ѝ с гора, повет и водна къпина брегове.

Почистих извора, водата се оттече, наведох се да пия от кладенчето, както съм правил това хиляди пъти в ония детски години, но изведнъж се стреснах, защото на дъното се стрелна жабче, вдигна мътилка и се скри. Мътилката се изцеди, заразглеждах дъното и в единия край видях свряна малка животинка. Беше от ония малки *мукалци*, гдето все ни козируваха с глухонямото – заровен в пясъка, само очите му се подават. Над него зърнах отражението си, дръпнах се от кладенчето, отражението се оттече към реката...

Колко ли свят се е навеждал да пие вода от това кладенче и колко свят се е оттекл между бреговете на тази река?... Изправям се и гледам как по реката все повече и повече се отдалечават момче и чапла. После ми се струва, че – съвсем смалени и нереални в лятната жега – те стоят в реката на едно и също място, момчето се мъчи да доближи чаплата, чаплата се мъчи да се отдалечи, разстоянието помежду тях е все едно и също, нито момчето може да доближи чаплата, нито голямата крачеща чапла да се отдалечи, макар че продължава да подскача на дългите си крака и се мъчи да се залови с крила за нажежения и разреден въздух.

Тогава изведнъж разбирам, че момче и чапла стоят на едно и също място, мъчейки се да се доближат едно до друго, както животно, разсечено на две половини, се мъчи да събере половинките си, а аз съм този, който е започнал бавно да се отдалечава от тях, и завинаги.

Но как тъй ще се отдалечавам от тях! Накъде?

КРАЙ

© 1980 Йордан Радичков

Сканиране, разпознаване и редакция: Светослав Иванов, 2008

Публикация

Йордан Радичков. Спомени за коне. Новели

Редактор Добромир Тонев
Художници Богдан Маврадинов, Жеко Алексиев
Художествен редактор Веселин Христов
Технически редактор Любен Петров
Коректори Тотка Вълевска, Елена Куртева

Дадена за набор на 7. IV. 1980 г.
Излязла от печат на 30. VIII. 1980 г.
Издателски № 1610. Формат 84/108/32. Тираж 80 200
Печатни коли 15. Издателски коли 12,60. УИК 13,24. Цена 1,91
Код 07 9536272311 5605-182-80
Издателство „Христо Г. Данов“, Пловдив, 1980
Печат: ДПК „Димитър Благоев“, София
с/о Jusautor, Plovdiv

Свалено от „Моята библиотека“ [<http://purl.org/NET/mylib/text/8255>]